

9663

281.69

S-46

un

04 NOV 2009

5-4

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԲԺ. Ս. ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ
№ 5

ԵՐՈՒԱՆԻ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՌԹԻՒ

ՊԱՏԿԵՐՈՎ

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ս

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
1911

972-39 ՎԶ-աՎԳ

20 AUG 2013

9663

4.8

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԲԺ. Ս. ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ

№ 5

281.69.

'S-46

ԵՐՈՒԱՆԳ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՌԹԻՒ

ՊԱՏԿԵՐՈՎ

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ս.

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ք. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ

1911

13549

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Կարապետ Եպիսկոպոսի կեանքն ու դործունէութիւնը համառօտ նկարագրութեամբ վստահանում ենք, նրա մի խումբ աշակերտների խնդրով, հրապարակի վրայ դնել՝ առաջիկայ կաթողիկոսական ընտրութիւնների առթիւ: Մեր կարծիքով այս միակ ուղիղ միջոցն է Հայրապետական գահի թեկնածուներին հայ ժողովրդին ծանօթացնելու, միակ ուղիղ ճանապարհը՝ անցեալի սխալներից զերծ մնալու և իսկական արժանաւորին բարձրացնելու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աթոռը, Գլխաւորապէս ընտրութիւն կատարելով:

Երուանդ Տէր-Մինասեանց:

Յունիս 1911.
Աղէքսանդրապոլ:

Ա. ԳԼՈՒԽ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒ-
ԹԻՒՆԸ:

Կարապետ եպիսկոպոսը ծնունդ է Գողթնեաց գաւառի Յղնա գիւղում 1866 թուականի Մարտի 17-ին: Նրա հայրը՝ Մարտիրոս Տէր-Մկրտչեանը՝ հասարակ առևտրական էր Նուխիում: Սովորաբար երեք տարին մի անգամ հայրենիք էր վերադառնում նա և միայն մի քանի ամիս մնում այնտեղ. այնպէս որ մանուկ Կարապետը մեծ մասամբ վայելել է միայն իւր մօր՝ Հռիփսիմէի (ծն. Ատովմեան) խնամքը: Դեռ վեց տարին չլրացած՝ նա այբուբենը սովորում է գիւղի տիրացուի մօտ, ապա՝ մինչև 12 տարեկան հասակը յաճախում է գիւղի ծխական դպրոցը, որը կանոնաւոր լինելուց դեռ շատ հեռու էր և որտեղ դասաւանդում էին ոչ միայն Զամչեան քերականութիւն, ճարտասանութիւն, այլ և հայերէն ու ռուսերէն լեզուների հետ միասին մի առ ժամանակ նաև Ֆրանսերէն:

1878 թուականի Յունիս ամսին հայրը տանում է նրան Զաքարթալա, ուր նա երկու տարի մնում է իւր մօրեղբոր՝ Յովնան Աւագ քահանայ Ատովմեանի տանը: Այստեղ նա սկզբում ուսանում էր գաւառական դպրոցում, որտեղից ապա փոխադրուեց հայոց ծխական դպրոցը, որպէսզի Ներսիսեան դպրոցի համար պատրաստուի: Մինչ այդ՝ յի-

շեալ մօրեղբայրը դպրոցի հոգաբարձութեան կողմից խնդիր էր ուղարկել, որ նրան ընդունեն Ս. Էջմիածնի ճեմարան՝ իբրև քահանայացու Զաքարիայի համար: Այդ ժամանակ նրա հօր գործերը խիստ անյաջող դրութեան մէջ էին և չափազանց նեղ էր նրա տնտեսական վիճակը. այնպէս որ դժուար էր գուշակել փոքրիկ Կարապետի ապագան, եթէ անակնկալ կերպով ուշադրութեան չարժանանար վերոյիշեալ խնդիրը:

1880 թուականի Սեպտեմբերին Կարապետն ընդունուեց Մայր Աթոռի ճեմարանի բ. դասատունը և ճեմարանի խնամքը վայելեց իբրև ծրիավարժ գիշերօթիկ ութ տարի: Լինելով միշտ առաջին աշակերտը դասարանում, նա 1888 թուականին աւարտեց ճեմարանական դասընթացը առաջնակարգ մրցանակով: Այդ վերջին տարին ուշադրութիւն դրաւեցին նրա երկու շարադրութիւնները՝ Վրաց բաժանման և Հայոց եկեղեցու ուղղափառութեան մասին, որոնք ներկայացուել էին երջանկայիշատակ Մակար կաթողիկոսին և նրա մեծ հաւանութիւնը գտել:

Մինչ այդ՝ շատ փորձեր էին եղել համոզելու ճեմարանաւարաններին, որ հոգեւոր կոչումն ընդունեն, բայց դեռ ոչ ոք չէր ընդունել: Տարիներն անցնում էին, հին ժառանգաւորաց ուսումնարանը չկար այլ ևս ու նոր միաբաններ չէր ապրիս. ամբողջ տասնեակ տարուայ ընթացքում դրսից միայն մի երկու պատահական անձինք էին աւելացել Մայր Աթոռի միաբանութեան վրայ: Նոր, երիտասարդ, կրթութիւն ստացած հոգեւորականների պահանջը օր աւուր մեծանում էր, իսկ ճեմարանն ու հոգեւոր դպրոցները ամուլ էին մնում: Երջանկայիշատակ Մակար կաթողիկոսն ու ճեմարանի վարչութիւնը մեծ հոգսի մէջ էին. միւս կողմից էլ կառավարութիւնը պահանջէր էր ճեմարանի ծրագիրն ու կանոնադրութիւնը, և հրապարակի

վրայ դրել այն սպառնական հարցը, թէ այս ի՞նչ հոգեւոր ճեմարան է, որ տարիների ընթացքում ոչ մի հոգեւորական չէ տուել: Ճեմարանաւարաններն էլ իրենց ուղղած յորդորների դէմ մեծ մասամբ այն էին առարկում, թէ իրենց պատրաստուած չեն զգում հոգեւոր կոչման համար: Մանկավարժութիւն, գրականութիւն ուսել էին, կարող էին ուսուցիչ լինել. բայց կրօն, եկեղեցական գիտելիքներ այնքան խեղճ ձևով էին աւանդուել, որ ձգտում չէր առաջացրել իրենց մէջ եկեղեցական ասպարէզ ելնելու և ոչ էլ կարողութիւն դարգացրել այդ ասպարիզում գործելու: Եւ ահա՛ այդ պակասը լրացնելու և յիշեալ զօրեղ առարկութիւնը մէջ առնելից վերցնելու համար վերջին տարին, զանազան դժուարութիւնների յաղթելով, աստուածաբանական առարկաների ուսուցիչ հրաւիրուեցաւ Մաղաթիւս Եպիսկոպոս Օրմանեանը, հայոց եկեղեցականութեան մէջ ամենից աւելի յայտնի և գիտուն Աստուածաբանը: Նրա ուշադրութիւնն ու եռանդը բնականաբար Գ. Լսարանի վրայ էր դարձած, սակայն տարին վերջանալուց յետոյ, չնայած բոլոր բարի ցանկութիւններին և կողմնակի ջերմ ներշնչումներին՝ աւարտողներից և ոչ մէկը տրամադրութիւն չէր ցոյց տալիս հոգեւոր կոչումն ընդունելու:

Այդտեղ ահա նորաւարտ Կարապետ Տէր-Մկրտչեանը և ուրիշ երեք ընկերներ (աւարտողներն ընդամենը 6 հոգի էին) անակնկալ կերպով խնդիր ներկայացրին ընդունել իրենց Ս. Էջմիածնի միաբան Խնդիրն ի հարկէ սիրով ընդունուեց: Թէ ինչպիսի ոգեւորութիւն և սէր է իշխել երիտասարդ Կարապետի սրտում դէպի հայրենի եկեղեցին, երևում է իւր մի բարեկամին գրած նամակի հետևեալ տողերից, որ աւելորդ չենք համարում մէջ բերել. «Այսպէս թէ այնպէս մենք բարոյական մի մեծ պատականութիւն զգացինք այդպէս վարուելու, և մի քանի շաբաթ շարունակ գտնուում էինք ոգեւորութեան ու երի-

տառարդական վառ երեւակայութիւններ մի այնպիսի շամանդադի մէջ, որին մատչելի չէ ոչ մի հաշիւ, ոչ մի կողմնակի մտածում: Հարկաւ մեզ հետ ողբորուած էին ու շատ ուրախացած մեր տեսուչը (Ա. Նահապետեան), մեր ուսուցիչները, երջանկայիշատակ հայրապետը. ամեն երեկոյ Օրմանեան սրբազանի շուրջը բոլորած՝ ծրագրներ էին կազմում ապագայի համար, թէ ինչպէս պէտք է շարունակէինք եկեղեցական ու հայագիտական հրահանգութիւններ և ուսումնասիրութիւններ. ինչպէս պէտք է մի նոր միաբանութեան սկիզբը դնէինք»:

Այսպէս՝ Կարապետ Տէր-Մկրտչեանից և նրա ընկերներից խօսք առնելուց յետոյ պատրաստուում էին նրանց սարկաւադ ձեռնադրել, երբ անսպասելի կերպով հարկից ազատուելու խնդիր մէջ եկաւ, որ մինչև այդ ժամանակ ոչ ոքին արգելք չէր եղել վանք մտնելու: Նրանք ստիպուած եղան հայրենիք վերադառնալ՝ հարկից ազատուելու համար համախօսականներ կազմելու և Սեպտեմբերին յետ դալու մտադրութեամբ, սակայն ուխտ արած անձերից վերադարձան միայն Կարապետն ու նրա մի ընկերը: Բայց նրանք էլ դժբախտաբար փոխուած գտան Ս. Էջմիածնի հանգամանքները: Օրմանեան սրբազանը ամառուայ ընթացքում Ռուս կառավարութեան հրամանով մեկնել էր Տաճկաստան, ու նրանց մասին ամենեւին հարցնող չ'կար, թէ ովքեր են եկել, ի՞նչու են եկել և ի՞նչ պիտի անեն: Նրանք մնային ձեմարանում վերակացուի պաշտօնով. Կարապետ Տէր-Մկրտչեանը վարում էր նաև մատենադարանապետի պաշտօն և աւանդում էր հայաստանի աշխարհագրութիւն, իսկ Ստ. Պապասանեանի մահից յետոյ նաև հայոց Պատմութիւն և Քրիստոնէական վարդապետութիւն:

Ուսումնական տարուայ վերջին միւս ընկերն էլ թողեց հեռացաւ և Կարապետ Տէր-Մկրտչեանը միայն հաս-

տատ մնալով իւր որոշման վրայ՝ 1889 թուականի Յունիսի 17-ին ձեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետեանի, նոյն տարուայ ուսումնաւարտ Գէորգ Ձեօրեքչեանի և դեռ ուսանող Գարեգին Յովսէփեանի հետ սարկաւադ ձեռնադրուեց Ներսէս եպիսկոպոս Խուզալերդեանի ձեռքով:

Այսպէս՝ մի կարեւոր խնդիր լուծուած էր. կուսակիցն ձեմարանականներ կային արդէն: Մնում էր լուծել մի ուրիշ, ձեմարանի համար ոչ պակաս կարեւոր խնդիր, — ուսուցիչներ պատրաստել յատկապէս այնպիսի առարկաների համար, որոնք առաջնակարգ տեղ պիտի բռնեն հոգեւոր ձեմարանում, բայց պատրաստուած ուսուցիչներ չ'լինելու պատճառով խեղճ դրութեան մէջ էին: Եւ ահա յաջողուեց Թիֆլիզի Քամոյենց եկեղեցու գումարներից ամսական 140 ռուբլի նպաստ ստանալ՝ իբրև երկու ուսանողների թոշակ: Նոյն 1889 թուականի հոկտեմբեր ամսին Կարապետ և Գէորգ սարկաւագներն ուղարկուեցին դէպի Գերմանիա՝ առաջինը աստուածաբանական առարկաներ, իսկ երկրորդը երաժշտութիւն ուսանելու:

Երբ Կարապետ սարկաւագը ուղևորութիւնից առաջ գնաց Տ. Տ. Մակար կաթողիկոսի աջն առնելու, երջանկայիշատակ հայրապետը նրան յիշեցրեց Ե. դարու թարգմանիչներին, որոնք իրենց ժամանակի գիտութեան կենդրոններն էին ուղևորուել և այնչափ պայծառացրել հայոց եկեղեցին. բարեմաղթեց, որ դարերից յետոյ կրկնուող այս նոր փորձը՝ մեր ժամանակի գիտութեան տաճարներից լոյս ստանալով՝ յառաջ բերէ նոր թարգմանիչներ և լուսաւորութեան մի նոր դարադլուխ դառնայ հայոց եկեղեցու համար: Ոգևորուած Կարապետ սարկաւագը խոստացաւ երբէք չ'մոռանալ այդ բարեմաղթութիւնները և, ինչպէս կ'ոտենենք, ապագայում կարողացաւ արդարացնել իւր վրայ դրած մեծամեծ յոյսերը, բազմադիմի ծանր պար-

տականութիւններ կատարելով ի փառս և ի պատիւ Հայ-
ստանեայց եկեղեցու:

Կարապետ սարկաւազը Գերմանիայում մնաց 5 տարի:
Առաջին 3 տարին նա ուսանում էր Լայպցիգի, Հալլէի և
Բերլինի համալսարաններում, աշխարհուհակ ուսուցչապետ-
ների մօտ (Լուլթարդ, Յահն, Հառնակ, Գուլթե, Վունդ և
այլն) լսելով աստուածաբանական, փիլիսոփայական և հան-
րակրթական գիտութիւններ, միևնոյն ժամանակ նա հետզ-
հետէ սովորում էր իւր մասնագիտութեան համար ան-
հրաժեշտ լեզուները՝ յունարէն և եբրայեցերէն, աւելի պա-
կաս չափով՝ լատիներէն, ասորերէն և անգլիերէն: Իբրև
գերմաներէնի վարժութիւն՝ ուսանողութեան սկզբնական
շրջանում նա թարգմանեց Հենրի Դրիւմոնի այդ ժամա-
նակ շատ տարածուած նշանաւոր գրքոյը՝ «Ամենալաւ
բանը աշխարհում», որ և տպուեց Թիֆլիզում 1891
թուականին: Շարունակ աշխատակցել է նաև գերմանա-
կան յայտնի կրօնական թերթերին (Christliche Welt և
Chronik der christlichen Welt): 1891 թուականի ա-
մառուայ վեցամսեակին Հալլէ տեղափոխուելով՝ սկսեց լրը-
ջօրէն պարապել իւր մասնագիտութեամբ, դործադրել սո-
վորած լեզուները Ս. գրքի ուսումնասիրութեան համար
և շարադրութիւններ գրել Կաուչի, Հաուպտի և Լօօֆտի
սեմինարներում: Վերջինիս տուած շարադրութիւնը Պո-
ղիկեանց մասին առանձնապէս զբաղեցրեց նրան, և ապա
մի տարի յետոյ Բերլին տեղափոխուելով՝ ուսուցչապետների
խորհրդով ընդարձակեց ու մշակեց այն և աշնանը ներ-
կայացրեց Լայպցիգի համալսարանին՝ փիլիսոփայութեան
դոկտորի աստիճան ձեռք բերելու համար: Շարադրու-
թիւնն ընդունուեց: Քննութեան պատրաստուելով՝ նա մի-
ևնոյն ժամանակ շարունակում էր դասախօսութիւններ
լսել Բերլինի համալսարանում: Այդպիսի գովելի եռանդով
ու լրջութեամբ գործին կպած՝ նա յաջողութեամբ քննու-

թիւն տուեց Լայպցիգում Լամպրէտ, Վունդ և Սոյին
ականաւոր ուսուցչապետների մօտ պատմութիւնից, փի-
լիսոփայութիւնից ու եբրայեցերէնից, և առանց ժամանակ
կորցնելու վերադարձաւ կրկին Բերլին, իւր ընդհատած
դործը շարունակելու: Այսպիսով 1892 թուականի Օգոս-
տոսին շարադրութիւն ներկայացնելով Լայպցիգի համալ-
սարանին, 1893 թուականի Մարտին քննութիւն տուեց
և ստացաւ փիլիսոփայութեան դոկտորի աստիճան: Նույն
րուելով այնուհետև ամբողջապէս իւր մասնագիտութեան,
նոյն 1893 թուականի ամառը նա անցաւ Տիւբինգեն՝
այն տեղի համալսարանի կաթոլիկ աստուածաբանու-
թեան բաժինն՝ ի մօտոյ ծանօթանալու կաթոլիկութեան
հետ: Այդտեղ տպագրութեան յանձնեց իւր գրուածքը
Պողիկեանց ազանդի մասին, որի առաջին մասը՝ Die Pau-
likianer im byzantinischen Kaiserreiche und ver-
wandte ketzerische Erscheinungen in Armenien.
Leipzig 1893 (Պողիկեանք բիւզանդական կայսրութեան
մէջ և ցեղակից ազանդաւոր երևոյթներ Հայաստանում,
Լայպցիգ 1893). յունարէն աղբիւրների քննադատութիւնը
ներկայացրել էր Լայպցիգի համալսարանին իբրև շարա-
դրութիւն, իսկ վերջին դուրսը՝ Die Thondrakier in un-
seren Tagen (Թոնդրակեցիք մեր օրերում) յետոյ 1895-ին
լոյս տեսաւ Zeitschrift für Kirchengeschichte ամսա-
գրի մէջ:

1893 թուականի Օգոստոսին Վիեննայից անցնելով՝ գէ-
պի Մայր Աթոռ պիտի ուղևորուէր Ամենայն Հայոց Հայ-
րապետ Տ. Տ. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան: Կարապետ և Գա-
րեգին սարկաւազները զիմաւորեցին նորին Սրբութեան
Վիեննայում և Կարապետ սարկաւազը թոյլաւութիւն
ստացաւ մի տարի ևս շարունակել ուսումը Եւրոպայ-
ում: Այդտեղից նա գնաց Փարիզ՝ բուն կաթոլիկ աշխար-
հում կաթոլիկութիւնն աւելի լաւ ուսումնասիրելու

բայց իւր սպասածը չ'գտնելով՝ հռչակաւոր Դիւշենի մօտ դասեր էր լսում, միւսնոյն ժամանակ պարապում էր Կարիերի մօտ, լսում էր աղաւթաւսութիւններ, Սորբոնում, Կոլլէժ դը Փրանսում և բողոքական Աստուածաբանական Փակուլտետում. իսկ աւելի զբաղւում էր նշանաւոր «ազգային մատենադարանում», որի կարեւոր հայեւրէն ձեռագրերից մի փոքր բան ուղարկեց «Արարատ»-ին՝ տպագրելու համար. գերմաներէն թարգմանեց Հառնակի և Գերհարդի յանձնարարութեամբ Ս. Պիոնի վարքը և Եզնիկի «Եղծ աղանդոյն Մարկիովին»։ Փարիզի հայոց մատուռում ամեն կիւրակէ սպասաւորելով սուրբ պատարագին, նա արաւ բարոյի առաջին փորձերը, որի համար հրաման էր ստացել սրբազնագոյն կաթուղիկոսից։ Ի նշան երախտագիտութեան՝ Փարիզի հայ դաղուծը Կարապետ սարկաւազին հրաժեշտի ժամին նուիրեց մի գեղեցիկ ոսկեայ ժամացոյց։

1894 թուականի գարնանը նա մի ամիս անցկացրեց Լոնդոնում, անգլիերէն վարժութիւն ձեռք բերելով և ծանօթանալով առանձնապէս քրիստոնէական բարեգործական հաստատութիւնների հետ, որոնցով Անգլիան առաջին տեղն է բռնում Եւրոպայում։ Այդտեղից նա վերադարձաւ Մարբուրգ (Գերմանիա), որի համալսարանի աչքի ընկնող աստուածաբանական բաժնում վերջին ամառային վեցամսեակը լսելուց յետոյ, աշխատեց ի մի ամփոփել իւր մինչև այդ ժամանակ ուսածները և ամբողջացնել իւր աստուածաբանական մասնագիտութիւնը։ Բերլինում, պրոֆեսոր Հառնակի սեմինարում նա գրել էր մի կարեւոր շարադրութիւն Բ. դարու զատկական վեճերի մասին, որ մեծահռչակ գիտնականը գտել էր իբրեւ «սրամիտ և ժրջան» մի աշխատութիւն։ Նոյն ուսուցչապետի խորհրդով Տիւբինգենում և Փարիզում նա շատ զբաղուել էր Բազիլեզոնի ժողովին վերաբերեալ նիւթերով և պատմական

դէպքերով, բայց որովհետև այդ նիւթերից մէկն ու մէկը շատ ժամանակ պիտի խլէր, նա ներկայացրեց համալսարանի աստուածաբանական բաժնին իւր Պօղիկեանց մասին գրուածքը իբրեւ շարադրութիւն՝ Լիցենցիատի քննութիւն տալու համար։ 1894 թուի յունիսին քննութիւն բռնելով աստուածաբանութեան բոլոր ճիւղերից՝ Կարապետ սարկաւազն ստացաւ Լիցենցիատի աստիճան (դա նոյն գիտական աստիճանն է, ինչ որ Ռուսաստանում մագիստրոս)։ Թէպէտ համալսարանի կանոնադրութեամբ Լիցենցիատի քննութիւն տուողը պէտք է որոշ դաւանական բանաձև ընդունէր (ի հարկէ բողոքական ոգով), և ուրեմն նրան իբրեւ օտարադաւանի պէտք է թոյլ չ'տրուէր քննութիւն բռնելու, սակայն Փակուլտետը, որպէս առաջին դէպք և բացառութիւն, յատկապէս ի նկատի առնելով Կարապետ սարկաւազի արտաքոյ կարգի ընդունակութիւնները, միջնորդեց «Դաւանութեանց» մինիստրութեան առաջ, որ նրա համար բացառութիւն լինի. պրոֆեսոր Վայսի օգնութեամբ, որ ամենաբարձր եկեղեցական աստիճան ունեցողն էր մինիստրութեան մէջ, միջնորդութիւնն յարգուեց և խնդիրն անցաւ։

Համալսարանական արժակուրդները Կարապետ սարկաւազը մեծ մասամբ գործ էր դրել Գերմանիայի և Աւստրիայի զանազան կողմերում ճանապարհորդելով, շփումն էր ունեցել եւրոպական հասարակութեան զանազան խաւերի հետ, աշխատել էր ծանօթանալ հասարակական կեանքի ժամանակակից երևոյթներին և կարեւորագոյն շարժումներին։ Վերջին տարիները մօտ է եղել Christliche Welt ազդեցիկ թերթին և ուրիշ համայնական կազմակերպութիւնների շրջանակներին, մի բանի յօդուածներ է գրել յիշեալ թերթերում և աշխատել ուղիղ հայեացքներ յառաջ բերել հայ եկեղեցու և ժողովրդի մասին, տարածել մանաւանդ այն տեսակէտը, թէ անսեղի էր բողոքա-

կանները միտնեցնողները հայերի մէջ և թէ հայոց եկեղեցուն կրթութեամբ պաշտօնեաներ են պակասում ներքուստ վերակենդանանալու և իւր ժողովրդի մէջ աւետարանը կենդանացնելու համար. այդպիսի պաշտօնեաների թիւը բազմացնելուն նպաստելը հայոց եկեղեցուն համար իսկական բարիք կ'ըլլինէր եւրոպացիների կողմից: Այս շրջանակներէն երան յետոյ տանկահայոց կոտորածների սարսափի օրերում, Լեւոնտու, Ռոհրբախ և նման գործիչներ, նրանց միջոցաւ գլխաւորապէս նպաստներ ժողովեցան հայկական որբանոցներ բանալու և շարունակում են մինչև այժմ էլ այդպիսի նպաստներ հանգանակել, համակրական կարծիք արծարծելով հայերի մասին:

1894 թուի Օգոստոսի սկզբին Կարապետ սարկաւաղը ուղեորուեց դէպի հայրենիք՝ Վենետիկ և Կոստանդնուպօլսի վրայով: Վենետիկում նա ծանօթացաւ Մխիթարեանների հետ և մի քանի օր աշխատեց նրանց հոսի մատենադարանում: Կոստանդնուպօլսում Անտօնեան միաբանութեան մատենադարանի մէջ նա առաջինը ուշադրութիւն դարձրեց «Գիրք թղթոց» նշանաւոր ձեռագրի վրայ, որից յետոյ նրա խնդրանք արտադրեցին և ուղարկեցին կարեւորագոյն թղթերը, և նա «Արարատ»-ի մէջ հրատարակեց Բաբգէն և Ներսէս Բ. կաթողիկոսների պատմական մեծ արժէք ունեցող շրջաբերականները. ապա թէ ամբողջ ժողովածուի կարեւորութիւնը հասկացուեց, որ և Իզմիրեան մրցանակաբաշխութեան հաշուին ի լոյս ընծայուեց: Պօլսից նա Արմաշ ևս գնաց, ուր վանահայր ու վերատեսուչ էր իւր ուսուցիչ Օրմանեան սրբազանը, իսկ տեսուչ էր Ս. Գուրեանը. ծանօթանալով նաև Բ. կարգի շրջանաւարտ արմաշական սարկաւաղների հետ, որոնք այժմ մեծ մասամբ վարդապետ և եպիսկոպոս են ու կարեւոր թեմերի առաջնորդ:

Եւրոպական բազմակողմանի գիտութեամբ հոխացած.

Կարապետ սարկաւաղն էջմիածին վերադարձաւ և 1894 թուի Սեպտեմբերի 11-ին առաջին խումբ հեմարանաւարտ հինգ սարկաւաղների (Բենիկ, Կոմիտաս, Յուսիկ, Եղնիկ, Տիրայր վարդապետներ) և դրսից եկած Վահան սարկաւաղ Դաւեանի (Խաչիկ Տ. վարդապետ) հետ ձեռնադրուեց կուսակիցն քահանայ: Շատերի յիշողութեան մէջ դեռ ևս թարմ են այն ուխտի խորիմաստ խօսքերը, որ Կարապետ սարկաւաղն իւր և ընկերների կողմից արտասանեց Մայր Աթոռի հոգեւոր ձեմարանի հիմնադիր հոգեւոր Տ. Տ. Գէորգ Դ. հայրապետի շիրիմի վրայ— «Զմի խնդրեցի ի Տեառնէ և զայն աղաչեմ՝ բնակել ինձ ի տան Տեառն զամենայն աւուրս կենաց իմոց»: Թող ներուի մեզ այստեղ կրճատ կերպով դնելու այդ ուխտի կարեւորագոյն հատուածները իբրև յայտարար այն խոհերի և զգացումների, որոնք պաշարել էին Կարապետ սարկաւաղին և իւր ընկերներին հայոց եկեղեցուն ծովացեալ կարիքների հանդէպ: «Շիրիմ, որ մեր բարերար հօր նշխարներն էս ամփոփում. ահիւ և դողութեամբ ենք մօտենում քեզ այս վճռական խորհրդաւոր պահուն կրկնելու և երեքկնելու մեր ուխտը՝ ուխտ սրբազան հաւատարմութեան և անքակտելի հաստատութեան. Դու մեզ վստահութիւն ներշնչիր մեծ մեծ պարտքերի մի այսպիսի ծանր լուծ քաղցր հեշտութեամբ մեզ վրայ առնելու: Անձկալից սրտով քեզ ենք կանչում, Վեհին Գէորգայ պանծալի անուն, որ ոսկեղէն տառերով մեր կրթութեան դրօշակի վերայ մակագրած՝ տարիներէ ի վեր մեզ ոգեւորել, ուղղութեան հանապարհով մինչև այս կէտն էս առաջնորդել, Դու և այժմ կնիք եղիր մեր ուխտի համար, արթուն յուշարար մնալով, կեանքի ամեն քայլափոխում, թէ որոյ ոգւոյ ենք մենք զաւակ... Դու մեծ գործին արդիւնք, բազմապատիկ խնամոցդ տրիտուր, ահա Տիրոջ սեղանի առաջ ենք դնում մեր սրտերը, մեր հոգին, մեր ամբողջ կարողու-

թիւներ. Նորան լինի ամենը, Նորա տան սպասաւորութեան սուրբ գործին նուիրած: Տկար են արդարեւ ու տարուբեր մեր սրտերն ու հոգին, յողողող մեր մտքերը, անհաստատ մեր կամքը. ըստ ամենայնի դուզնաքեայ է և անարժան թերեւս մեր այս նուէր, սակայն ամենայն յօժարութեամբ բերած. Օրհնիր մեր ուխտը և բարեխօս եղիր Նորա առաջ, որ ոչինչը ինչ դարձնել կարող է, ակարր զօրացնել, անարժանը նուիրագործել և արժանի կացուցանել: Նա՛ տայ մեզ կարողութիւն սրբութեամբ սկսելու և կատարելու:

«Հայաստանեայց Սրբազնագոյն Հովուապետի, մեր մեծագոյն Հայրապետաց արժաննաւոր յաջորդի ձեռն ենք յանձնում մեր այս սրբազան ուխտի կնիքը, կրկնելով իւր առաջ ուխտ մտադիր հնազանդութեան... Հայոց Հայրիկը, որ ասես մեր երջանիկ նախնեաց շարքից է իջել, հայ կրօնաւորի տիպարը կենդանի օրինակաւ մեր առաջը նկարելու. որի սիրտը միշտ վառ է եղել հայ անուան սիրոյ կրակով, որի բերանում միշտ կենդանի է եղել սուրբ աւետարանի ճշմարտութեան խօսքը՝ Նա թող ներշնչէ մեզ այն հոգին, որ մարդկանց հոգիները սիրով կապել, ճշմարտութեամբ ղեկավարել զիտէ: Անտէր ազգի հոգսերու ու վշտերի ծանրութեան ներքոյ ճերմկցած ալիք, մեր երիտասարդական անձնապատանութիւնը մինչև գետին է խոնարհում Ձեր պատկառելի վսեմութեան առաջ, Ձեզ ենք կամենում հետեւել հեզ և խոնարհ սրտով, ամբասիր ու բարեբեր մի կենաց առաջնորդ մեզ եղէք:

«Օրհնեցէ՛ք մեզ և Դուք, Սրբազան Հայրեր, Ս. Էջմիածնի հնօրեայ միաբանութիւն, ներկայացուցիչ փառաւոր անցեալի և պահապան աւանդական սրբութեանց, որ այսօր կրկին նուիրագործութեամբ ի շարս ձեր դնել յօժարում էք մեր տհաս ոգիքը, ձեր առաջ ենք երեքկնում մեր ուխտը. յարգել անցեալը, ճշմարտութեամբ պահել նուիրական աւանդութիւնները, խոնարհել այն ամեն սրբ-

բութեան առաջ, որ մեր պաշտելի նախնեաց անուան ու գործի զրոշմն է կրում. օրհնեցէ՛ք և աղօթեցէ՛ք, որ այդ հայրերի շաւղովն ընթանալ նոր ուժով, հին, բայց և միշտ նոր, կենդանի, հարազատ և կենդանարար ոգին արծարծել կարող լինինք:

«Հապա դ՛ու, հայոց ժողովուրդ, որ այդպէս հետաքրքիր աչքերով դիտում ես մեզ և պիտի շարունակես դիտել ու քննել մեր իւրաքանչիւր քայլափոխը. որ անառն անտէր գաղթականից սկսած մինչև ճոխ պալատների մէջ զուարճացող մեծատունը թշուառութեանց ու մոլորութիւնների մի ծով ես ներկայացնում, բռնում ես անհամար վէրքեր, որոնց սպեղանի, վշտեր, որոնց սփոփում, պէտք է և մատով ցոյց ես տալիս—ահա՛ մեր հովիւներն ու վարդապետները... Տես, ժողովուրդ, հայի արիւն արցունքը թող լինի մեր ուխտի չորրորդ կնիքը. քո հառաչանքը երբէք դադար չ'տայ մեզ թմրութեան անկողնի վրայ, ընդոստ վեր երնենք, Կայենի նման աստանդական շրջենք, եթէ քո ցաւերը տեսնենք ու անտարբեր մնանք...»:

Դեռ ևս քառասունքի մէջ Կարապետ արեղան կարգուեց ճեմարանի տեսչի օգնական և աստուածաբանական ու կրօնական առարկաների ուսուցիչ: Նոյն 1894 թուի Դեկտեմբեր ամսից նա մտաւ նաև «Արարատ»-ի համար կազմուած նոր խմբագրութեան մէջ՝ իբրև կրօնական բաժնի խմբագիր: Այդ երեք պաշտօնների մէջ նա մնաց հինգ տարի շարունակ, վերջին տարիները իւր վրայ ունենալով «Արարատ»-ի խմբագրութեան բոլոր հոգսը. միևնոյն ժամանակ մասնակցելով զանազան յանձնաժողովների, կատարելով իւր միաբանական պարտքը ու այլ և այլ յանձնարարութիւններ, քաղողութեան երկելով երբեմն շրջակայ զիւղերը և այլն:

1895 թուականի Փետրուարի 25-ին Կարապետ արեղան ստանում է վարդապետութեան աստիճան. նոյն թուի

Հոկտեմբերի 12-ին Հայրապետական կոնդակով կարգուում է անդամ «Ուսումնական վարչական յանձնաժողովի», որին սակայն վիճակուած չէր իւր գոյութիւնը երկար ժամանակ պահպանել: 1897-ին նոր տարու օրը առանձին հանդիսաւորութեամբ և ի լուր ձեմարանի տօնակատար ուսուցիչներէ և աշակերտներէ կարգացուած զեղեցիկ կոնդակով պարգև է ստանում վարդապետական լանջախաչ: Այդ կոնդակը, որի մէջ Հայոց Հայրիկը այնպէս ցայտուն կերպով նկարագրուած է Կարապետ վարդապետի արժանաւոր գործունէութիւնը, կարեւոր ենք համարում ամբողջութեամբ զնել ստորև.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի..... շնորհազարդ միաբանի Մայր Աթոռոյս և օգնականի տեսչի հոգևոր ձեմարանի սորին Տ. Կարապետ վարդապետի, նուիրեմք ողջոյն Առաքելական հանդերձ հայրապետական օրհնութեամբ:

Նեաւողիդ ընթացից Փրկչին և բարձողիդ խաչի Կենարարին, որում սիրահար լեալ՝ ընծայեցեր զանծղ ի մանկութենէ հետէ և մտեր ընդ քաղցր լծով նորին, վասն առաջնորդելոյ զհաւատացեալ հօտն Քրիստոսի ի վայրի դալարւոջ և առ ջուրս հանգստեան աւետարանական վարդապետութեան, տեսեալ մեր զհաւատարիմ և զարդիւնաւէտ գործունէութիւնը յերից ամաց հետէ, այն ինչ դարձարարեր յեւրոպայէ, ուրանօր՝ իբրև ճշմարիտ հետևող աշակերտաց երանաշնորհ թարգմանչացն մերոյ՝ ի խնդիր լեալ էիր յուսումն լեզուաց և ի զիտութիւն ուսմանց աստուածային հին և նոր կտակարանաց, և ցուցեր զայն տաղանդն քո ի հոգևոր ձեմարանի Մայր Աթոռոյս, թէ իբրև ուսուցիչ աստուածաբանութեան և թէ իբրև օգնական տեսչի, ուղիղ վարդապետութեամբ համառօտելով զբանն ճշմարտութեան ի սիրտ մատարեալ մանկանց նորոյս Սիօնի և առաջնորդելով զնոսա ի խաղաղաւէտ կեանս

և ի բարւոք ընթացս քաղաքավարութեան, Մեր արժանի համարիմք, յուշ ածեալ զսիրաւանդ բան Փրկչին, որ ասէ «Մշակ արժանի է վարձու իւրոյ», պսակել զայդ տիրանութիւն և զազգօգուտ աշխատութիւնս քո սովին հայրապետական կոնդակաւ. Նախ՝ յայտնել զգոհունակութիւն սրտի մերոյ առ աշակերտդ Բանին Կենայ, և երկրորդ՝ ի տրիտուր և ի խրախոյս խաչաբարձ զինուորիդ՝ պսակել զաշխատութիւնս քո. և ի՞նչ իւրի, եթէ ոչ նոյն խաչիւ տիրական, ոյր վասն Առաքեալն Պօղոս անձկութեամբ սրբաի և յիշատակաւ նորին ճենճերեալ միշտ ասէր. «Այլ ինձ քաւ լիցի պարծիլ, բայց միայն ի խաչ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»:

«Սոյն այս խաչ տիրական, նշան արտաքին ցուցանող ապաւինելոցն ի Տէր Յիսուս Քրիստոս, ոյր վերայ բարձրացաւ ինքն և զամենեսեան առ ինքն վերայոյց, զարգեկով Քեզ, Մեր լիայոյս եմք, զի յետ այսու ևս առաւել վայլեսցին զզացմունք սրտի Քո և հոգւոյ ի զիր բարտիսի Արարաւ թերթի Մայր Աթոռոյս, որ բերան է միաբանութեան Ս. Էջմիածնի և պաշտօնական ամսագիր հայոց Հայրապետին: Գիտեմք, զի բազում են վաստակք քո և ծանր աշխատութիւնք, այլ աներկբայ եմք, զի աշակերտելոցն Աւետարանի չիք վհատութիւն և յուսահատութիւն. քանզի ես ընդ Ձեզ եմ մինչև ի կատարած աշխարհի, ասաց Մեծ Վարդապետն Տիեզերաց:

«Ապա ուրեմն՝ Փրկչին Քեզ առաջնորդ, խաչն Քեզ վահան ամբութեան և օրհնութիւն Հայոց Հայրիկին քեզ զօրակից և սատար: Ողջ լեր յուսացեալք յԱստուած և պսակեալք խաչիւ, ամէն: Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Ի 1-ն Յունուարի 1897 ամի, № 1.»:

1897 թուի ամարային արձակուրդներին Կարապետ վարդապետը մի ճանապարհորդութիւն կատարեց զէպի Ռուսաստան և այցելեց յաւակապէս Կիևի, Մոսկուայի և

Պետերբուրգի հողերը ձեմարանները՝ Ռուսաց աստուածաբանական դիտութեան և նրա ներկայացուցիչների հետ ի մօտոյ ծանօթանալու նպատակով: Միւս ամառները նա ստիպուած էր Ս. Էջմիածնում մնալ՝ բաղմապիսի զբաղմունքների և երբեմն էլ ձեմարանի տեսուչ Կ. Կոստանեանի յանախակի կրկնուող հիւանդութեան պատճառով: Իբրեւ նշան առանձին գոհունակութեան՝ նրա անհուն եռանդի և հսկայական աշխատասիրութեան ու կարողութեան, վեհափառ հայրապետը 1898 թուին պարգևեց Կարապետ վարդապետին իւր սեպհական ծաղկեայ սև փլոնը:

1899 թուին Կ. Կոստանեանը հրաժարուեց ձեմարանի տեսչի պաշտօնից և Կարապետ վարդապետը կարգուեց տեսուչ՝ մնալով միևնոյն ժամանակ ուսուցիչ և մինչև տարուայ վերջը, յաջորդ տարիներում ևս մի քանի ամիս, վարելով «Արարատ»-ի խմբագրի պաշտօնը: Մտադիր լինելով հետեւեալ գլխում աւելի մանրամասն խօսել Կարապետ վարդապետի ուսուցչական և տեսչական գործունէութեան մասին, այստեղ այսքանը կարևոր էմ համարում համառօտ կենսագրութեան թելը չկտրելու համար յիշել, որ երեք տարուայ բեղմնաւոր պաշտօնավարութիւնից յետոյ Կարապետ վարդապետը 1902 թուին՝ ուսումնական տարուայ վերջը՝ հրաժարուեց տեսչութիւնից և թէև մտածում էր դրսում ժողովրդի մէջ պաշտօն ունենալ, բայց աւելի բարւոք համարուեց թողնել նրան ձեմարանի ուսուցչութեան և «Արարատ»-ի խմբագրի պաշտօններում մի տարի ևս:

1903 թուի նոյեմբերին Կարապետ վարդապետը կարգուեց Երևանի թեմակալի (Ս.մենայն հայոց հայրապետի) փոխանորդ, աքսոր ուղարկուած Սուբխաս արքեպիսկոպոսի փոխարէն: Խնչպիսի դժուարին պայմաններում առաջնորդութիւն արաւ Կարապետ վարդապետը և Բնչպիսի

գործունէութիւն յոյց տուեց թէ Երևանում և թէ յետոյ Ատրպատականում, այդ կ'տեսնէ ընթերցողը սոյն դրուածքի Դ. գլխում մանրամասն նկարագրուած:

Երկու տարի Երևանում առաջնորդութիւն անելուց յետոյ Կարապետ վարդապետը հրաժարուեց այդ պաշտօնից և 19^{05/06} ուս. տ. դարձեալ ուսուցչական պաշտօն ստանձնեց Գէորգեան ձեմարանում, անձնատուր լինելով միևնոյն ժամանակ իւր զրական և զիտական պարապմունքներին:

1906 թուականի ամառուանից, աւելի հիշտ չարաբաստիկ «Կենդրոնական ժողովի»՝ հրաւիրման օրերից սկսուեց Կարապետ վարդապետի համար մի նոր շրջան. տանջանքների և հալածանքների շրջանը: Բանն այնտեղ հասաւ, որ նա մինչև անգամ՝ ստիպուած զգաց իրեն առժամանակ թողնել Էջմիածինն ու հեռանալ, մասնաւոր գործունէութեամբ իւր ապրուստը հայթհայթելու: Ս. Էջմիածինը իւր ամենից արժանաւոր հոգեւորականին դուրս քշեց, և Կարապետ վարդապետը 19^{06/07} ուս. տ. պաշտօն որոնելու գնաց Բագու և այնտեղ դարձաւ գիմնապիայի կրօնի և հայոց լեզուի ուսուցիչ: Դեռ այսօր էլ աչքիս առաջ են այն օրերը, երբ Կարապետ վարդապետը վշտացած հոգւով ու հնշուած սրտով վերջապէս որոշեց բաժանուել մեզնից, հեռանալ Էջմիածնից և իբրեւ մի հալածական ծննդեան հրազայոյցի նախընթաց օրը հանապարհ ընկաւ դէպի Թիֆլիզ, որտեղից Ջորոհնեաց օրը դուրս էր եկել՝ ժամանակին իւր նոր պաշտօնատեղին՝ Բագու հասնելու:

Երեւի նա երկար կ'շարունակէր իւր ուսուցչական գործունէութիւնը Բագուի գիմնապիայում, եթէ 1907 թ. Սեպտեմբերին ընկերներին չ'յաջողուէր համոզել նրան մնալու Ս. Էջմիածնում և թերի թողած զրական աշխատութիւնները շարունակելու, միևնոյն ժամանակ մտնելով «Արարատ»-ի նոր խմբագրական կազմի մէջ: Վեհափառ

Հայրապետն ևս ի նշան իւր բարեհաճութեան և մոտամբ ևս իւր օրով նրա դէմ տեղի ունեցած անարդար հալածանքի տալաւորութիւնը փոքր ինչ մեղմելու նպատակով հրամայեց նրան ծայրագոյն վարդապետութիւն տալ:

Մինչ Կարապետ ծ. վարդապետն առանց հաստատուն պաշտօնի էջմիածնում իւր զրական գործունէութիւններով էր զբաղուած, անակնկալ կերպով հեռագիր ստացաւ Թաւրիզից, որ 1907 թուի հոկտեմբերի 30-ին Ատրպատականի հայոց թեմական ժողովի նիստում միաձայն ընտրուած է այդ թեմի առաջնորդ: Թէև ընկերները ցանկանում էին, որ նա Ս. էջմիածնում մնար, որպէս զի կարողանար վերջացնել իւր սկսած զրական աշխատանքները, բայց իւր ժողովրդին ծառայելու ջերմ փափագը յաղթող հանդիսացաւ նրա մէջ և նա որոշեց հրաւերն ընդունել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու այն բոլոր դժուարութիւններին, որ նրա առաջ պիտի ելնէին բնականաբար Ատրպատականի նման մի թեմում: Որովհետև նոյն օրերում յանկարծակի վախճանուել էր Տ. Տ. Մկրտիչ սրբազնագոյն կաթողիկոսը, ընտրութիւնը վաւերացնելու և պատշաճաւոր իշխանութիւններին հանաչել տալու հոգսը մնում էր ամենայն հայոց հայրապետութեան տեղապահին: Վերջինս շուտով անօրինեց պէտք եղածը, և Ս. Հայրապետի թաղման առթիւ Ատրպատականի թեմական ժողովի կողմից եկած պատգամաւորների հետ Կարապետ ծայրագոյն վարդապետը գնաց Թաւրիզ և ստանձնեց նոր պաշտօնը, որ և վարում է մինչև այժմ: 1909 թուականի հոկտեմբերի 25-ին Կարապետ ծ. վարդապետը իբրև Ատրպատականի առաջնորդ ընդունեց Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն Տ. Տ. Մատթէոս Բ. կաթողիկոսի ձեռքից:

Բ. ԳԼՈՒԽ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆ ԻԲՐԵԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉ ԵՒ ՏԵՍՈՒՉ.

1894 թուականի Սեպտեմբեր ամսի սկզբին Երեկոյեան դէմ նստած էինք մի խումբ աշակերտներ ձեմարանի հիւսիսային դրան առաջ, երբ դարպասից ներս մտաւ մի երիտասարդ, փոշու մէջ կորած հանապարհօրդ, վերարկուն հագին: Մեր հետաքրքրութիւնը դադար առաւ միայն այն ժամանակ, երբ տեղեկացանք, որ նորեկը Գերմանիայում իւր ուսումը փառաւոր կերպով աւարտած Կարապետ սարկաւազն է, կրօնական առարկաների մեր ապագայ ուսուցիչը: Կրօնի դասերի վրայ մինչև 18⁹⁴/₉₅ ուս. տարին մենք սովորել էինք նայել իբրև զուարճութեան դասերի վրայ և մտքերովս չէինք անցկացնում, թէ ուրիշ վերաբերմունք էլ հնարաւոր է: Բայց շուտով զգացինք, որ ոչ միայն ուսուցչի վերաբերմունքն է փոխուած դէպի իւր առարկան, այլ և նրա ազդեցութեամբ նաև մերը: Ինչո՞ւ, այդ կ'տեսնենք շուտով:

Ամենքին յայտնի է, որ կրօնի դասաւանդութիւնը բոլորովին առանձնայատուկ դժուարութիւններ ունի. այնպիսի դժուարութիւններ, որոնք ուրիշ առարկաների համար ամենեւին դոյութիւն չունին: Ոչ որի մտքով օրինակ չի անցնի հայոց լեզուի, պատմութեան, աշխարհագրութեան և այլն ուսուցիչներին հարցնել, թէ արդեօք նրանք հաւատում են իրենց ասածին: Առարկաներն այնպիսի բնավորութիւն ունին, որ խօսք կարող է լինել գիտնալու, աւանդել կարողանալու, բայց ոչ երբեք հաւատալու մասին: Իսկ կրօնի դասաւանդութեան ամենաէական պայ-

մանր, բացի առարկան զիտենալուց և աւանդել կարողանալուց, այն է, որ ուսուցիչը իւր ամբողջ էութեամբ աշակերտներին առաջ պիտի ներկայանայ իբրեւ մարմնացեալ համոզումն ու հաւատ: Աշակերտը պիտի տեսնի և զգայ, որ ուսուցիչը իւր արտասանած իւրաքանչիւր խօսքի համար ամբողջ էութեամբ պատասխանատու է համարուած իրեն. այդ ձեով միայն կրօնի դասատուն յոյս կարող է ունենալ յաջողութիւն գտնելու: Հակառակ դէպքում («փառիսեցի») անուր անջնջելի կերպով կ'ըրոշմեն աշակերտները նրա նակատին:

Ձեմ կարծում, թէ որ և է մէկը կամենայ պնդել, թէ մեր բոլոր կրօնուսույցներն այդպիսի լիակատար համոզմունքի և բարոյական պատասխանատուութեան տէր մարդիկ են: Ընդհակառակն՝ ակներև է, որ կրօնի դասաւանդութեան մեր յիշած բացառիկ պայմանի շնորհիւ՝ այդ առարկան շատ ընկած դրութեան մէջ է մեր բոլոր դրպոցներում: Առանց խորին համոզմունքի, լոկ ձեւական կերպով անգիր են անել տալիս մեզնում աշակերտներին ընդունուած դասադրքերի հատուածները, և դրանով միայն արհամարհանք, ծաղր և անտեղութիւն դարձեցնում աշակերտի մէջ դէպի կրօնն ու նրա պաշտօնական ներկայացուցիչ եկեղեցին: Այդպիսի դրութեան մէջ է մեծ մասամբ կրօնի դասաւանդութիւնը ոչ միայն այժմ, այլ և այն ժամանակ, երբ Կարապետ վարդապետը նշանակուեց կրօնի ուսուցիչ Մայր Աթոռի ձեմարանում:

Մենք արդէն անցողակի կերպով յիշեցինք, որ մեր վերաբերմունքը դէպի կրօնական առարկաները փոխուեցին, երբ Կարապետ վարդապետը ձեմարան մտաւ: Դրա պատճառն այն էր, որ Կարապետ վարդապետը իսկապէս կոչուած էր կրօնի ուսուցիչ լինելու՝ այդ բառի ամենալաւ իմաստով: Նրա դասերի ժամանակ մենք զգում էինք, որ իւր ասածների ճշմարտութեանը խորապէս համոզուած մի անձնա-

ւորութիւն է կանգնած մեր տուած, որ իւր անհատականութեան ուժով մեզ ևս աշխատում էր նոյն ճշմարիտ քրիստոնէական ոգւով դաստիարակել: Ես երբէք չեմ կարող մոռանալ նրա քրիստոնէական բարոյագիտութեան դասերը. այնքան ազդեցիկ և այնքան հարուստ էին նրանք իրենց բովանդակութեամբ: Մեր աչքի առաջ, ծանր երկունքով ծնում էր Կարապետ վարդապետը բարոյական զաղափարները, աստիճանաբար դարգացնում և մեր ըմբռնողութեանը այնպիսի ձեով մասշեղի կացուցանում, որ նրա իւրաքանչիւր խօսքը անջնջելի կերպով խորապէս տպաւորում էր մեր մտքում և սրտում: Հապա այն պարզ, յստակ ըմբռնողութիւնը, որ նա ցոյց էր տալիս իւր դասաւանդած բոլոր առարկաների մէջ անխտիր: Երբ նա մարդարէների մասին էր խօսում, այնպիսի սրբազան ոգևորութեամբ փայլում էր նրա դէմքը, որ կարծում էինք թէ այդ մարդարէներից մէկը ահա կանգնել խօսում է մեզ հետ, և մեր պատանեկական հոգիների միջով ևս անցնում էր այն սրբազան սարսուռը, առանց որի կրօնը գոյութիւն ունենալ չի կարող: Այնքան մեծ էր նրա հմայքը, որ բարձր դասարանների աշակերտները, որոնք բախտ չէին ունեցել Կարապետ վարդապետի դասը լսելու մարդարէների մասին, խնդրում էին նրան՝ իրենց հետ էլ անցնել նոյն: Մի ուրիշ կարևոր դիժ Կարապետ վարդապետի դասաւանդութեան մէջ, որ միշտ աչքի էր ընկնում, նրա լայն բրիստոնէական աշխարհայեացքն ու ազատախոհութիւնն էր: Մինչդեռ մեր միւս թեմական դպրոցներում, («աշխարհական») իսկ կրօնուսույցներն այնքան նեղողի և անհանդուրժող էին գտնւում, որ աշակերտին առաջին հակաճառութիւնից յետոյ դասարանից դուրս էին վռնդում՝ ընդհակառակը Կարապետ վարդապետը նեղանում էր, որ աշակերտութիւնը լուռ է, հարցեր չի տալիս, չի փարատում իր հոգու մէջ գոյութիւն ունեցող կասկածները:

Յաճախ կարելի էր լսել նրա բերանից դասի ընթացքում՝ «տղայք, ինչո՞ւ էք լռել, ինչո՞ւ հարցեր չէք առաջարկում, մի՞թէ ամեն ինչ պարզ է ձեզ համար»... Եւ ձեւարանում չկար մի ուսուցիչ (բացառութեամբ Ս. Մանգինեանի), որին աշակերտութիւնն այնչափ սիրէր ու նրա առարկայով ողևորուէր՝ ինչպէս Կարապետ վարդապետին։ Այո, նեղսիրտ մոլեռանդի մէկը չէր կանգնած մեր առաջ, այլ մի հանդուրժող, խոհուն գլուխ, որ գիտէր ամեն տեղից օգտակարն ու կարեւորը վերցնել, որ ասում էր՝ «Թէն Լուծերը շատ մեծ մարդ է, բայց ինձ համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունին և ինձ աւելի ողևորում են Մեսրոպ, Սահակ, Ներսէս և այլն», սակայն միևնույն ժամանակ կարողանում էր Եւրոպական արդի դիտութեան եզրակացութիւններն այնպէս ըմբռնելի կացուցանել մեզ, որ մենք նախնեաց յարգը չ'մոռանալով և նրանց աւանդը սուրբ պահելու ձգտումով լցուած՝ միանգամայն նորադոյն դիտութեան աշակերտ էինք դառնում։ Այդ մեծ կարողութիւնն արժանապէս գնահատելու բարեմտութիւն և շնորհք չունեցան դժբախտաբար Ս. Էջմիածնի ժամանակակից վարիչները. նրանք աւելի լսեցին բանաստրկուների թելադրութիւններին, որոնց առաջնորդ հանդիսացաւ՝ Գիշնէի դրամական հաշիւների շնորհիւ վերջերս չափազանց յայտնի դարձած՝ Յուսիկ եպիսկոպոս Մովսիսեանը։ Միջնադարեան բթամտութեանն անհամապատասխան գտնելով Կարապետ վարդապետի համոզմունքներն ու ներքին ազատութիւնը, սա ներկայ գտնուելով ձեւարանի քննութիւններին՝ Ներսէս վրդ. Մելիք-Թանգեանի հետ՝ չափազանց ազատամիտ գտաւ Կարապետ վարդապետին և հաղորդեց, «-ճ ոչ պէտք էր. «Ամբողջ քննութեան ժամանակ եկեղեցական հայրերից ոչ մէկի անունը չ'յիշուեց։ Վճռական ծայրը հառնակինն էր ու Շլայերմախերինը, որոնք փոխարինել էին Ս. Յովհան Ոսկեբերանին, Ս. Դրիզոր Աստուա-

ժարանին, Բարսեղ Կեսարացուն և այլն» (տես Յուսիկ եպիսկոպոսի խօսքերը՝ Լուծայ 1903, № 3, էջ 218—218, կամ Արարատ 1907, էջ 156)։ Մութ ուժերն իրենց դործը տեսան, այդ դէպքերից յետոյ Կարապետ վարդապետը միայն կարճ միջոց ուսուցիչ մնաց ձեւարանում և ապա դարձաւ, ինչպէս տեսանք, Երեւանի առաջնորդ։

Չ'նայելով բոլոր դժուարութիւններին ու հակադիր դժութիւնների ստորեկրեայ ջանքերին, ուսուցչութեան դործը չափազանց մօտ էր Կարապետ վարդապետի սրտին։ Երեւի մարգարէի ասածի նման՝ յուսահատութեան բուպէին նա վճռում էր այլ ևս Տիրոջ խօսքը չ'ուսուցանել, բոլորովին հեռանալ ուսուցչական ասպարէզից, որովհետեւ «Յօրէ անտի երեւոյ մեր ի վերայ ասպարիզիդ տեղացին գլուխ մեր ամենուստեր թշնամանք միայն և նախատինք. անձնադիր վաստակք մեր ի վնաս աշակերտեցոյն համարեցան և բարի նպատակք նենգաւորադոյն բացատրութեամբք անդոսնեցան. անունն «Աստուածաբան» եղև բան ծաղու և անարգանաց ի բերանս այնոցիկ խակ, յորոց թուէր թէ առաւել իրաւունք էին ականունելոյ խրախուսանաց և քաջալերութեան» (հրաժարական դրութեան մի հատուած, որ 1906 թուի Մայիսի 29-ին Կարապետ, Գարեգին և Երուանդ վարդապետները ներկայացրին Տ. Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսին՝ խնդրելով ազատ կացուցանել իրենց ձեւարանի ուսուցչի պաշտօնից)։ Բայց ամեն անգամ, երբ առիթը ներկայանում էր, Տիրոջ խօսքը կրակ էր դառնում, այրում էր նրա ներսը և Կարապետ վարդապետը դարձեալ ուսուցչական ասպարէզն էր թեւակոխում նոյն անփոփոխ յաջողութեամբ։ Այդպէս՝ 1907 թուականի սկզբին նա մի քանի ամիս միայն մնաց Բագուում՝ իբրև գիմնադիւղի կրօնուսոյց և այդ կարճ ժամանակամիջոցում թէ ի մօտոյ ծանօթացաւ պետական կրթութեան հաստատութիւնների ներքին դրութեանը և թէ

ձեռք բերեց պաշտօնակիցների կատարեալ յարգանքն ու աշակերտների ջերմ համակրութիւնը. այն աստիճան, որ նոյն իսկ դրսից, ուրիշ դասարաններից գալիս էին նրա դասերը լսելու, իսկ գիմնազիայի վերատեսուչը նրա խոշոր պատրաստութիւնն ու ընդունակութիւնները տեսնելով, բանիցս զարմանք է յայտնել, թէ ինչպէս է համաձայնուել այդպիսի մարդը կրօնաւորի սրբւմ հաղնել և ենթարկել իրեն նեղսիրտ, սոգէտ կրօնաւորների հալածանքին:

Անգնահատելի էր Կարապետ վարդապետը նաև իբրև ձեմարանի տեսուչ: Նրա տեսչութեան առաջին օրերում լրացաւ ձեմարանի բացման 25-ամեակը, և նա հարկադրուած էր առանց օգնականի, նոր պաշտօնի բոլոր ծանրութեան հետ, իր վրայ վերցնել նաև այդ մեծ տօնի նախապատրաստութեան, հրաւերներ ուղարկելու, նուիրատուութիւններ խնդրելու, տեղեկագիր պատրաստելու, հանդէս կազմակերպելու, հիւրեր ընդունելու և այլն ամբողջ հոգսը: Տօնը կատարուեց պատշաճ հանդիսաւորութեամբ, և անձեռնմխելի գումարների և որդեգիրներ պահելու խոստումների հետ՝ 5000 ըուբլուց աւելի մի գումար նուէր ստացուեց, որ նրա հսկողութեամբ գործադրուեց ձեմարանական շէնքերի հիմնական վերանորոգութեան համար: Երկու անգամ Բագու զնայով և դիմումներ անելով՝ նա ստացաւ նաև 5000 ըուբլի (յետոյ դարձեալ 560 ըուբլի) որպէս նուէր Թումայեան եղբայրներից, և նոցա ծնողաց յիշատակին կառուցել տուաւ մի նոր շէնք ձեմարանի հիւանդանոցի համար:

Կարապետ վարդապետը իւր անձնական հանգստութիւնից շատ աւելի վեր էր դասում ձեմարանի շահերը, և դրա համար էլ մենք տեսնում ենք, որ նա խումբ կազմելիս ամենևին ի նկատի չի առնում հրաւիրեալների որոշ գույք իրեն հակառակ կուսակցութեան պատկանելը, այլ միմիայն նրանց գիտական պատրաստութիւնն ու դասա-

ւանդելու հմտութիւնը: Եւ յիրաւի Կարապետ վարդապետի օրով ձեմարանը այնպիսի պատկառելի ուսուցչական խումբ ունէր, որպիսին նա շատ քիչ է ունեցել: Այդպիսի խմբի շնորհիւ և Կարապետ վարդապետի ղեկավարութեամբ ուսումնն ու գիտութիւնը շատ առաջ գնաց ձեմարանում, որի դպրոցական ծրագրում շատ դասաւանդելի առարկաներ կային, որոնք սակայն մինչ այդ համարեալ էին դասաւանդուել. և ահա նրա օրով առաջին անգամ ձեմարանում սկսուեց դասաւանդուել—«իրաւունքի էնցիկլոպեդիա» (Энциклопедія права), «Ընդհանուր և հայոց եկեղեցու իրաւունք», «Նոր և հին փիլիսոփայութեան պատմութիւն», «Համեմատական լեզուագիտութիւն», «Երաժշտութեան պատմութիւն և տեսութիւն» (теорія мѣзики) և վերջապէս գիւղատնտեսութիւն: Երանի կ'իկնէր, եթէ այնուհետեւ էլ նոյն ուղղութեամբ ու շնորհքով գործը շարունակուէր և ժամանակի տարուբեր հոսանքները ամեն բան չ'կործանէին: Կարապետ վարդապետի ձեմարանից հեռանալը մի մեծ հարուած էր այդ հաստատութեան համար:

Կարապետ Կոստանեանի հմուտ վարչագիտութիւնից 5 տարի իբրև նորա օգնականը օգտուելուց յետոյ՝ Կարապետ վարդապետը կարողացաւ ձեմարանը յաջող կերպով կառավարել նաև իբրև տեսուչ: Դեռ մինչև Կոստանեանի տեսչութիւնը ձեմարանում, ինչպէս նաև մեր միւս թեմական դպրանոցներում աշակերտութիւնը բաժանուած էր 2 կուսակցութեան «մշակական» և «նոր-դարական»: Թէ որքան կորստաբեր է, երբ մի ընտանիքի անդամներ բաժանուած են 2 թշնամական բանակի ու միմեանց դէմ պայքարում՝ այդ ամենի համար պարզ է: Կարապետ վարդապետին յաջողուեց Գ. ձեմարանում ախրող այդ աշակերտական պայքարն եթէ ոչ իսպառ ոչնչացնել, գոնէ շատ մեղմացնել. նա անարգել թոյլ տուաւ կարգալ ամեն

լրագիր, սակայն ոչ ճեմարանում, այլ ճեմարանից դուրս վանքի մատենադարանում պարապմունքներից յետոյ:

Նա այն բացառիկ տեսուչն է, որ բայ ճակատով Գ. ճեմարանի պատմութեան և հայ հասարակութեան առջև կարող է պարծենալ, որ իւր 3 ամեայ տեսչութեան ընթացքում ոչ մի աշակերտ փողոց չէ տեսցուց: Նրա ազդեցութիւնը աշակերտների վրայ շատ մեծ էր. ամենաժանր տպաւորութիւն էր գործում բոլորի վրայ նրա վշտանալը, այնպէս որ ամենքն աշխատում էին ոչ մի ձեռքով վիշտ չ'պատճառել նրան: Դրա պատճառն այն էր, որ աշակերտները սիրում, յարգում էին նրան և ամենախորին պատկառանքն էին զգում դէպի նրա անձնաւորութիւնը: Կարապետ վարդապետի վերաբերմունքը դէպի աշակերտները սառն վարչական չէր, բայց ուրիշների սառն վարչականութիւնից շատ աւելի ազդեցիկ էր նրա հայրական մեղմ, գորովալից հոգացողութիւնը: Նա մի բարոյական հեղինակութիւն էր աշակերտների համար և իւր անձնաւորութեան ազդեցութեամբ կարողանում էր ամեն ինչ կարգ ու կանոնի և վսեմութեան սահմանների մէջ պահել տալ:

Թէ որչափ նա սիրում էր աշակերտութեան ու նուիրում էր ճեմարանին, թէ որքան մօտ էր նրա սրտին այդ բազմաչարչար հիմնարկութեան խաղաղ ու անդորր բարգաւաճումն՝ այդ երևում է հետեւեալ դէպքից, որ մենք աւելորդ չենք համարում առաջ բերել, որպէսզի ընթերցողը պարզ տեսնէ, թէ Կարապետ եպիսկոպոսն ինչպիսի վեհ հոգու տէր է, թէ ինչպէս իր ետ, անձնական փառքը միշտ ստորադասում էր քան աշակերտութեան շահը:

1900 թուի ուսումնական տարուայ վերջը վարչութեան ինչոր կարգադրութիւնից դժգոհ մօտ 5 ուսանող որոշեցին թողնել ճեմարանն և այդ մարդով խնդիր ներկայացրին հ. տեսչին:

Կարապետ վարդապետը յուզուած մտաւ ընդհանուր

լսարան և ժողովելով ուսանողութեան յայտարարեց. «Այս ինչ ուսանողները խնդիր են ներկայացրել և կամենում են ճեմարանից հեռանալ. աղայք, ճեմարանը ձեզ է պատկանում և ոչ թէ ինձ. ես ձեզ չեմ թող տայ Գ-րդ լսարան հասնելուց յետոյ ճեմարանը թողնել ու հեռանալ: Դուք եթէ ինձնից էք դժգոհ, ես այսօր և եթ' Նորին Սրբութեան կրնե՞րկայացնեմ իմ հրաժարականը. ես կը հեռանամ՝ բայց դուք պէտք է մնաք...»

Մեղ համար այս յայտարարութիւնը միանգամայն անսպասելի էր: Մենք ղինաթափ եղանք. թէ դուրս գնալ ցանկացող ուսանողները մնացին և թէ անմիջապէս դիմեցինք մեր տեսչին, որ նա հրաժարական չներկայացնէ:

Ահա թէ ինչու չէր յաջողում Կարապետ վարդապետի թշնամիներին ճեմարանում խլրտումներ առաջ բերել: Տեսչի ու աշակերտութեան յարաբերութիւնը իշխողի և ստորադրեալի յարաբերութիւն չէր, այլ հօր և որդու, որոնց կապողը փոխադարձ յարգանքն ու սէրն էր:

Կարճ՝ նրա անցկացրած օրերը ճեմարանում իբրեւ ուսուցիչ, տեսչի օգնական և տեսուչ, խաղաղ աշխատութեան և բարգաւաճման տարիներ են եղել այդ հաստատութեան համար: Դասերից դուրս՝ աղօթքի և հանդէսի ժամերին սուրբ դրբի հատուածներ բացատրելով և ուրիշ դաստիարակչական միջոցներով նա աշխատում էր մարդը բրիստոնէական կրօնական ու բարոյական ոգի ներշնչել, սէր դարձնել դէպի կրօնն ու հայրենի եկեղեցին. և այդ շրջանի շրջանաւարտներից քիչ չեն այսօր հողեօրականներ, կրօնուսույցներ և աղգային բրիստոնէական ոգի պահանջողներ, չ'նայելով, որ մեր հասարակական կեանքի բազմադիմի կերպով ճնշող հակազդեցութիւնները շատ աշխատանք ապարդիւն է անցել և նրա ջանքերի շնորհիւ հոգեւոր կոչումն ընդունողներից ոմանք նոյն իսկ հեռացել են այդ առարկէից:

Այդ ուսումնականություններից մի քանիսի համար նա պատ-
ճառ է եղել ուսումը շարունակելու արտասահմանի և
ուսանաց համալսարաններում: Շատերը նրա ձեռքի աշակ
հրահանգուած հայոց եկեղեցական գրականութեան տպա-
դրած և անտիպ յիշատակարաններն ուսումնասիրելու
տուել են արժեքաւոր շարադրութիւններ, որոնցից մի եր-
կուսը հատուած առ հատուած տպագրուել են «Արա-
րատ»-ի էջերում: Շատերը նրա աշակերտներից մինչև այժմ
էլ պահել են նրանից վառ յիշողութիւն և կենդանի յա-
րաբերութեան մէջ են նրա հետ:

Բացի այս բոլորից՝ թատերական ներկայացումներն ու
դպրոցական հանդէսներն ևս իրենց պատշաճաւոր տեղը
գրաւեցին ճեմարանում նրա օրով, և աւելի ևս նպաստե-
ցին աշակերտների մտաւոր զարգացմանը: Նա աշխատում
էր, որ նոյն իսկ ամառներն անօգուտ չանցնէին աշակերտ-
ների համար. դրա համար էլ ձեռնարկում էր աշակերտա-
կան օգտակար էքսկուրսիաներ դէպի հայրենի երկրի պատ-
մական յիշատակարաններով հարուստ վայրերը, որպէսզի
աշակերտներն իրենց աչքով տեսնեն նախնեաց գործերը և
անցեալ փառքը համեմատեն արդի խեղճ կայութեան հետ:
Այդ էքսկուրսիաներին մասնակցողները մինչև այսօր էլ
չեն կարողանում մոռանալ մի դէպք, այնքան խորն է և-
ղել նրա ազդեցութիւնը. մի գիւղում հարցնում են Կա-
րապետ վարդապետին աշակերտների ներկայութեամբ՝
«Ո՞ւր էք գնում»: Նա պատասխանում է. «Հայ էնք ման
դալիս»: Անցեալը ուսումնասիրել, անցեալը փնտրել ներ-
կայի համար, ահա Կարապետ վարդապետի նպատակը այդ-
պիսի էքսկուրսիաների միջոցին և իւր ամբողջ գործունէու-
թեան ընթացքում: Անցեալը նրա համար մի քարայրած,
մեռած էութիւն չէ, որ ուսումնասիրել պէտք է միայն
ժանօթանալու համար: Նա մի կենդանի էակ է, որ մեզ
սովորեցնել կարող է, թէ դէպի ո՞ւր պէտք է գնանք, եթէ

չենք ուզում կորչել, եթէ կամենում ենք մեր փառաւոր
նախորդների արժանաւոր յետնորդները լինել: Ահա այդ-
պիսի գաղափարներով է սնուցել մեզ՝ իւր աշակերտներին
Կարապետ վարդապետը ամեն քայլափոխում, և յատկա-
պէս յիշածս էքսկուրսիաների ժամանակ:

Գ. ԳԼՈՒԽ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆ ԻԲՐԵԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍ
ԵՒ ԳԻՏՆԱԿԱՆ.

Կարապետ վարդապետի հրապարակախօսական գործու-
նէութիւնը սերտ կերպով կապուած է «Արարատ» ամ-
սագրի հետ: Իբրև «Արարատ»-ի խմբագիր՝ նա տարիների
ընթացքում գրել է կրօնական առաջնորդողների մեծագոյն
մասը, աշխատելով կրօնական-բարոյական դաստիարակու-
թեան սերմերը ցանել «Արարատ»-ի ընթերցողների՝ գըլ-
խաւորապէս ուրեմն հայ հոգեւորականութեան մէջ: Նա
տուել է բաղմամբ յօդուածներ կրօնական, եկեղեցական,
պատմական նիւթերի շուրջը, որոնք այսօր էլ դեռ իրենց
նշանակութիւնը չեն կորցրել: Համարներ են եղել, որոնց
ամբողջ նիւթը ինքն է տուել, թէև այդ միւսնոյն ժամա-
նակը նա ուսուցիչ է եղել ճեմարանում, բաղմամբ դա-
սեր է ունեցել, տեսչութեան կամ տեսչի օգնականութեան
ծանր պաշտօնն էլ կատարելով:

Կարապետ վարդապետի հրապարակախօսական գործու-
նէութեան բնորոշ գիծը, կամ աւելի ճիշտ, աչքի ընկնող
կողմերից մէկն այն է, որ նա շարունակ աշխատել է պաշա-
տանել հայոց եկեղեցին և ս. Էջմիածինը արտաքին և
ներքին յարձակումների դէմ: Ո՞վ չի յիշում այն օրերը,
երբ Մխիթարեան ամբողջ բանակը հրապարակ իջաւ հա-
յոց եկեղեցու հերետիկոսութիւնն ապացուցանելու և հա-

յոց եկեղեցու բոլոր նշանաւոր հայրապետներին զաղանի կամ յայտնի կաթողիկ հռչակելու: Միայն Կարապետ վարդապետն էր, որ ամբողջ հայ հոգեւորականութեան միջից սարի նման կանգնեց Մխիթարեան միաբանութեան դէմ և իւր զօրեղ զրչով ու հմուտ պատմական փաստերով սանձ զրեց հակառակորդների յաւակնոտ և յանդուգն լեզուներին ու միամիտ փորձերին: Ո՞վ կարող է մոռանալ «Կենդրոնական ժողովի» օրերը, երբ հայրապետական կոնգրէսով հայ հոգեւորականութեան դարաւոր իրաւունքներն էին ջնջուած եկեղեցու նկատմամբ, երբ հայ ազգի մի խումբ զաւակներ էջմիածին էին զնայել հայոց կաթողիկոսի հրաւերով, և յայտարարում էին, թէ եկել են հայոց կաթողիկոսին իւր զահից ցած բերելու: Այն ժամանակ էլ միայն Կարապետ վարդապետն էր ամբողջ հայ հոգեւորականութեան մէջ, որ զրչով ու խօսքով դէմ ելաւ ներքին թշնամիներին, ցոյց տուեց նրանց պահանջի բոլոր անհեթեթութիւնը՝ առանց ահաբեկիչների սպառնալիքներից վախենալու, և դրանով զարկ տուեց այն ուղղութեանը, որի համար կենդրոնական ժողովի անդամների փորձերը միայն չափազանց վտանգաւոր երեխայական խաղեր էին:

Առհասարակ Կարապետ վարդապետի խմբադրութեամբ կամ նրա մասնակցութեամբ լոյս տեսնող «Արարատ»-ը ընդհանուր հետաքրքրութիւն էր վարթեցնում և մի բանի շրջաններում շատ սիրով կարդացւում էր: Առանձին ուշադրութեան առարկայ էն եղել մանաւանդ Կարապետ վարդապետի տանկահայոց կոտորածների տպաւորութեան տակ դրած ողբերգ «Ելեմիականեցը» և մի շարք հրապարակախօսական վիճարանական յօդուածները եկեղեցական հարցերի շուրջը: Դեռ շատերի յիշողութեան մէջ է անշուշտ «Արարատ»-ի շաբաթը, որ ձեռքէ ձեռք էր անցնում և տաք բանակուծի նիւթ տալիս:

Բայց Կարապետ եպիսկոպոսը յայտնի հրապարակախօս

լինելուց զատ նաև յայտնի գիտնական է: Մենք տեսանք, թէ ինչպիսի սէր ու եռանդ էր ցոյց տալիս Եւրոպայում Կարապետ սարկաւազը դէպի զիտութիւնը: Նրա առաջին դրուածքը Պօղիկեանների մասին արգէն պատուաւոր տեղ տուեց նրան Եւրոպական աստուածաբան գիտնականների շարքում: Նա նոր լոյս էր արձում ընդհանուր եկեղեցու պատմութեան մէջ մեծ դեր խաղացած և նրա մի կարեւոր դուրսը կազմող աղանդի վրայ, այդ պատճառով էլ չէր կարող առանձին զնահատութեան չ'արժանանալ դիտական աշխարհի կողմից: Մինչև անգամ Կարապետ սարկաւազի շարադրութիւնը պատճառ դարձաւ պրօֆեսոր Ֆրիդրիխի, Կոնիքիի և ուրիշների նոր ուսումնասիրութիւններին նոյն աղանդի մասին: Բաղմաթիւ գովասանական դրախտութիւններից յիշենք միայն մի բանիսի կարծիքը՝ առանց ապացոյցների խօսած չ'լինելու համար: Յայտնի գիտնական հայագէտ Գեյլերը զրում է նրա մասին աստուածաբանական գրականութեան ամենայայտնի լրագրի մէջ (Theologische Literaturzeitung, hrsg. von A. Harnack und E. Schürer, 1894, № 22). «Մի շատ արժեքաւոր, բազմազան նոր նիւթ մատակարարող աշխատութիւն... հեղինակը բոլորովին անկողմնակալ է... և մեծ լրջութեամբ կարողացել է իւրացնել գերմանական զիտութիւնը... հեղինակի կարծիքները արժանի են մեծ ուշադրութեան... սրամիտ ենթադրութիւն... նորա գրութեամբ մի չափազանց կարեւոր աշխատութիւն է այս տարօրինակ աղանդի նկատմամբ... Հայոց եկեղեցու մէջ առաջ եկած հակաեկեղեցական ուղղութիւնների պատմութեան համար այս աշխատութիւնը մի հիմնաքար է (պաշտօնային ուսումնասիրութիւնների համար)»: Նոյն Գեյլերը մի ուրիշ ամսագրում (Historische Zeitschrift 1895, № 277). վկայում է, որ Կարապետ սարկաւազի «հիմնաւոր ուսումնասիրութեամբ բազալքակրթութեան պատմու-

թեան տեսակէտից շատ մեծ նշանակութիւն ունեցող այդ աղանդի պատմութիւնը նշանաւոր չափով առաջ է տա-
րուած»):

Գեղեցիկ կարծիքին բոլորովին նման մի գնահատութիւն է տալիս Կարապետ սարկաւազի աշխատանքին նաեւ մի ուրիշ գիտնական Y. S. ստորագրութեամբ (Literarisches Zentralblatt 1894, № 30, էջ 1050):

Կաթոլիկ գիտնականներից՝ նշանաւոր Ֆետտերը (հայա-
գէտ) հետեւեալ կարծիքն է յայտնում (Literarische Rund-
schau für d. Kathol. Deutschland, 1894, № 6, էջ 183). «Աշխատութիւնը զրուած է օրինակելի ուղիղ գեր-
մաներէնով, այնպէս որ դժուարութեամբ է որոշուում, թէ
արտասահմանցու դործ է: Միևնոյն բարձրութեան վրայ
է երևում նաեւ գրքի բովանդակութիւնը: Հեղինակը մի
ընդունակ գիտնական մարդ է, հասուն, խոհուն ըմբռնո-
ղութեան տէր, ունի քննադատող միտք և շիտակ կրօնա-
նակ ոգի, որ արժանի է առանձնապէս շեշտուելու»:

Մի ուրիշ յայտնի կաթոլիկ գիտնական՝ եկեղեցական
պատմաբան Փունկը զրում է (Theologische Quartal-
schrift 1894, № 4). «Հետազոտութիւնը շատ նպաստա-
ւոր տպաւորութիւն է անում և թւում է... թէ պէտք
է նրա եղրակացութիւններն ընդունել»: Ապա յիշելով, որ
երկրորդական խնդիրներում համաձայն չէ եղրակացու-
թիւններին, բայց այդպիսի անհամաձայնութիւններն ան-
խուսալիքի դանելով, վերջացնում է հետեւեալ խօսքերով.
«Հետազոտութիւնը մեծ պատիւ է բերում հեղինակին»:

Էջմիածին վերադառնալուց յետոյ Կարապետ վարդա-
պետը առժամանակ չ'կարողացաւ լրջօրէն պարապել գի-
տական աշխատանքներով՝ ճեմարանում և «Արարատ»-ի
խմբագրութեան մէջ ծանրապէս զբաղուած լինելու պատ-
ճառով: Այնուամենայնիւ այդ շրջանում իսկ նա հրատա-
րակեց մի շարք յիշատակարաններ Մայր Աթոռի մատե-

նագարանի ձեռագիրներէից և տեսութիւններ գրեց նրանց
մասին: Նրանցից երկուսը լոյս են տեսել նաեւ առանձին
տետրակներով (Յովհանն Երուսաղէմացու և Յովհանն Օձնե-
ցու թղթերը): Մի քանի հատուածներ ընդհանուր եկեղե-
ցական գրականութեան մէջ են մտել (Գրիգոր Սքանչե-
լագործի հատակոտորներ պրօֆ. Կոնիքիթի թարգմանու-
թեամբ և Գ. Կորնթացւոյ թուղթը պրօֆ. Ֆետտերի
ուսումնասիրութեամբ), մի երկուսը (օրինակ Ենովքի տե-
սիլը) ընդհանուր ժողովածուների մէջ:

1902/03 ուս. տ. ընթացքում Կարապետ վարդապետի
կարողութիւնն ու ընդունակութիւնը, դժբախտաբար պէտք
է ասել իզուր տեղը, շուայրուեց մի դործի վրայ, որին վի-
ճակուած չէր լոյս աշխարհ ելնել: Այդ թուականին նրան
յանձնեցին Աստուածաշնչի նոր հրատարակութեան խմբա-
գրութիւնը: Ամառուայ սկզբից դործի կաշկերով և ճեմա-
րանի լսարանների աշակերտների օգնութեամբ բազմատու-
թիւններ կատարելով՝ Մայր Աթոռի 40-ի չափ ձեռագիր
օրինակներից նա ընտրեց Աստուածաշնչի 8—9 հիմնական
ձեռագիրներ, որոնք կարող էին արժեքաւոր տարբերու-
թիւններ ընծայել, և օգնական սենեակով ճեմարանի ու-
սումնաւարտ և պաշտօն ստացած 4—5 հոգին՝ մինչև
ուսումնական տարուայ վերջը համեմատեց Աստուածա-
շնչի գրեթէ կէսը: Այդ համեմատութեան արդիւնքի վրայ
հիմնուելով և աչքի տակ ունենալով երբայական բնագիրն
ու եօթնասնից յունարէն թարգմանութիւնը՝ տպագրու-
թեան համար պատրաստեց Ծննդոց և Ելից գրքերը, ո-
րոնցից և առաջին տպագրական թերթը հանուեց նմուշի
համար և ուղարկուեց բազմաթիւ գիտական անձանց ու
հաստատութիւնների՝ նոյա կարծիքն իմանալու սկսուած
դործի մասին: Սակայն եկեղեցական կալուածների դրաւ-
ման տաղնապն և ուրիշ արգելաւիթ հանդամանքներ վրայ
հասան և, ինչպէս յիշեցի, այդ կարեւոր դործը մնաց մին-
չև այժմ նոյն թերակատար գրութեան մէջ:

տոր Տոմիմին՝ ռուսերէն թարգմանելու Իրենիոսի վերոյիշեալ գրութեան, որը սակայն չ'հրատարակուեց, որովհետեւ առանց մեզ հարցնելու և մեզանից իրաւունք առնելու թարգմանել է պրօֆ. Ն. Ի. Սափարզաւ և տպել տուել այն, ոտի տակ տալով գտնողի և հրատարակիչների իրաւունքներ նախ «Христианское чтение» ամսագրի 1907 թ. ապրիլ, մայիս, յունիս համարներում, ապա առանձին զրքով լոյս բնծայել: Իսկ Ասորպակատանի առաջնորդ եղած միջոցին՝ անխոնջ Կարապետ վարդապետը մի կողմից ինքը անգլիերէնի վարժուելով, միւս կողմից օգնում է ամերիկական Պրեսբիտերեան միսիայի գլուխ միստր Վիլսոնին Իրենիոսի «Ցոյցը» անգլիերէն թարգմանելու և այսօր էլ, իմ ունեցած հաստատ տեղեկութիւնների համաձայն, նա հետամուտ է նոյն ֆրանսերէն թարգմանել տալու:

Իրենիոսի «Ընդդէմ հերժոճածոց» գրութեան նորագիւտ հայերէն թարգմանութեան մնացած երկու զրքերը Կարապետ վարդապետը միջոց չ'գտաւ այլ ևս հրատարակելու, և վերեւ յիշուած «Բնագիրք և ճատաղօտութիւնը» յայտնի ժողովածուի մէջ մի գերմաներէն յառաջաբանով 1910 թուին Լայպցիգում հրատարակեց նորա աշխատակիցը՝ Երոսիմ Տէր-Մինասեանը (ընդամենը 272 էջ):

Մի ուրիշ նշանաւոր ձեռագիր Կարապետ վարդապետը գտել էր դեռ 1897 թուին Մայր Աթոռի մատենադարանում, նրանից մի քանի հատուած լոյս էր բնծայել նոյն թուականի «Արարատ»-ում և մի յօդուածով բացատրել նրա նշանակութիւնը, արտագրել էր դարձեալ մի շատ փոքր մասը հրատարակութեան համար, բայց յետոյ ոչ ժամանակ էր ունեցել, ոչ էլ նիւթական միջոցներ գործը գլուխ հանելու: Այս ձեռագիրը (Կարինեան յուշակով № 1945, որ այժմ կրում է 1988 համարը) մեզ հասած ամենահին հայերէն ձեռագիրներից մէկն է՝ մագաղաթ, երկաթագիր, և թէպէտ ժամանակը որոշող յիշատակարան

չունի, բայց մի քանի նշաններից դատելով դժուար կարող է թ. դարից այս կողմ գրուած լինել: Նա բովանդակում է Ե. դարու մի յայտնի հեղինակի՝ Սղէքսանդրիայի պատրիարք Տէմոնի «Ելուք» (Կուր) դաւանաբանական գրութեան՝ հակաճառութիւն Քաղկեդոնի ժողովի դէմ, որի յունարէն բնագիրը նոյնպէս կորած է և նման, գուցէ մի ուրիշ աշխատութիւնը, մնացել է ասորերէն, Բրիտանական մուզէոմի ձեռագիրներից մէկի մէջ: Այդ գրութեան ամենին կարեւորութիւն ունի իբրեւ Քաղկեդոնի ժողովի ժամանակակից հակառակորդի հեղինակութիւն. որովհետեւ ժողովի հակադէմքը մէջ մեծ պատակաւորներ և դարաւոր կռիւներ յառաջ բերող այդ ժողովի մասին սխալ և միակողմանի դատարար էր կազմուել մինչև վերջին ժամանակներս՝ կողմնակիցների գրութեանների հիման վրայ, այն ինչ հակառակորդների գործերը ոչնչացրել էին. այժմ միայն հրապարակ եղնելով հետզհետէ այդպիսի մնացորդներ հայերէն և ասորերէն թարգմանութեամբ՝ լուսաբանում են պատմութիւնը: Տիմոթէոսի հակաճառութիւնը այս վերջին տեսակի գործերի մէջ կարեւորագոյնը լինելով՝ առանձին նշանակութիւն ունի նաև այն տեսակէտից, որ թարգմաթիւ հատուածներ է պարունակում աւելի հին ժամանակների մասամբ կորած գրութեաններից: Իսկ հայերէն ձեռագիրը լեզուական տեսակէտից էլ կարեւորութիւն ունի ինքնին հնաբանութիւններով և ժամանակի ընթացքում փոխառ թերակաճական ձևերով: Արդ՝ այս աշխատութիւնն էլ Կարապետ վարդապետն սկսեց 1906 թուին Երուսաղէմի վրայ: Տէր-Մինասեանի հետ սպառնալիքեան համար պատկառել, Սուրբա Սրբեպիսկոպոսն յանձն առաւ սպառնալիքեան ծախքը, և ամբողջ գործը յառաջաբանով, ձեռագրի ֆաբրիմիլներով և նոյն ցանկերով լոյս տեսաւ 1908 թուին կրկնակի հրատարակութեամբ. միայն հայերէն Ս. Եջմիածնի տպարանից հայ ընթերցողների համար, և զեր-

Գ. ԳԼՈՒԽ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆ ԻԲՐԵԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ:

Կարապետ եպիսկոպոսն առաջնորդական պաշտօն է վարել երկու մեծ կարևորութիւն ունեցող թեմերում՝ Երևանում և Ատրպատականում:

Մենք տեսանք, որ 1903 թուի նոյեմբերին Կարապետ վարդապետը Երևանի թեմակալի փոխանորդ նշանակուեց: Դեռ ոչ մի վարչական պաշտօն չվարած դուրսը՝ միանշանակ Երևանի ամենաընդարձակ թեմի կառավարութիւնը յանձն առնել շատ պատասխանատու դործ էր, մանաւանդ այնպիսի փափուկ պայմաններում, երբ եկեղեցական կալուածների զրաւման խնդիրները դեռ չէին վերջացել և ամեն մի չնչին առթիւ կարելի էր բնդհարում ունենալ պետութեան ներկայացուցիչների հետ. միւս կողմից էլ նիւթական անձկութիւն էր տիրում եկեղեցական բոլոր հաստատութիւններում և շատ դժուարութիւններ կային եկեղեցական հասոյթները դանձելու հանդէպ: Սակայն նա այնպիսի զգուշութեամբ վարեց իւր պաշտօնը, որ ամեն պարտականութիւն ճշտութեամբ կատարելով և եկեղեցական ամեն իրաւունք հաւատարմութեամբ պաշտպանելով հանդերձ՝ ոչ մի անախորժութեան տեղիք չ'տուաւ և մնաց լաւագոյն յարաբերութեան մէջ նահանգական իշխանութեան հետ:

Մանր էր մանաւանդ թեմական դպրոցի նիւթական կացութիւնը, բայց իբրեւ նախագահ հոգաբարձութեան՝ եռանդուն աշխատութիւն դործ դնելով հոգաբարձուների հետ, հանգանակութիւն կատարելով Երևանում և Ադեբասանդրապոլում, հետամուտ լինելով ամեն կերպ անկորուստ պահելու և աւելացնելու եկամուտները թեմում, կարողացաւ նիւթապէս անկարօտ վիճակի մէջ պահել այդ մօտ

500 մանուկներ կրթող հաստատութիւնը իւր պաշտօնավարութեան երկամեայ շրջանում:

Ամառուայ ամիսները նա շրջագայութեան ելաւ թեմը, այցելեց Նոր-Բայազէդի, Դարալագեաղի, Նախիջևանի վիճակները, եղաւ այնպիսի տեղերում, ուր տասնեակ տարիներից, նոյն իսկ անյիշատակ ժամանակներից ի վեր առաջնորդ ոտք չէր դրել. այցելեց նաև Աբարանի և Նիրակի վիճակները, ամեն տեղ յորդորելով, որ հաւատարիմ սիրով կապուած մնան Մայր Աթոռի հետ, յօժարակամ նուէրներով և աուրբերով օժանդակեն նրան նիւթական անձկութեան մէջ իրեն վրայ դրուած պարտականութիւնները անխափան գլուխ հանելու, անկախ մնացած շատ խնդիրներ կարգադրեց, մերձաւոր հսկողութիւն ունեցաւ թեմական իշխանութեան ստորադրեալ վարչութիւնների և հաստատութիւնների վրայ, տեղի ունեցած զեղծումները բնեց և մի շարք սնոտիապաշտութիւններ և օտարամուտ սովորութիւններ խափանեց, աշխատելով միևնոյն ժամանակ եկեղեցական ոգին զօրացնել:

Կարապետ վարդապետի պաշտօնավարութեան երկու տարիները բացառապէս ծանր պատահարների և հասարակական դժբախտութիւնների շրջան էին թեմի ժողովրդի համար: Կալուածների զրաւման հողեմաշ օրերի տխուր հետևանքները չ'անցած՝ վրայ հասաւ խոլերայի համաճարակը, երբ նա շրջաբերականներով հոգ տարաւ խոհական զգուշութեան միջոցներ և առողջապահական կանոններ թելադրելու, անձնական օրինակով վստահութիւն և հաւատ ներշնչելու վհատեալներին:

Սարսափելի հիւանդութեան ճիրաններից հազիւ ազատուած՝ հայ-թուրքական բնդհարումների աւելի մեծ ուսուկալի աղէտը բրդաւ: Բազուի սարսափների լուրն ստանալուն պէս 1905 թուի փետրուարին Կարապետ վարդապետը շտապեց ժողովի հրաւիրել բանիմաց Երևանցի-

ներին և բանակցութեան մէջ մտաւ թուրք հասարակութեան հոգեւորական և աշխարհական ներկայացուցիչներին հետ. խորհրդակցութիւններ եղան ընդհարումների առաջն առնելու միջոցների մասին, փոխադարձ բարեկամութեան փորձեր, համերաշխութեան թափօրներ տեղի ունեցան: Իսկ երբ այնուամենայնիւ ընդհարումներն սկսուեցին, նա առաջին հասնողներից մէկը եղաւ արիւնոտ դէպքերի տեղը և նահանգապետի ու զինուորական հրամանատարի հետ կառքով փողոցները շրջեց՝ ժողովրդին հանգստացնելու, հայ և թուրք հասարակութեան փոխադարձ վստահութեան յորդորներ կարգալու համար:

Եւ այնուհետեւ ամեն անգամ, երբ մի նոր ընդհարումն էր լինում կամ երկիւղ կար այս ու այն կողմից յարձակման, նա միշտ հրապարակի վրայ էր: Խաղաղարար յանձնախմբի հետ խորհրդակցում էր կամ մենակ կառքով ամայի փողոցներն էր շրջում, իշխանաւորների և կարեւոր քաղաքացիների հետ տեսակցում, վիստածներին սիրտ տալիս, անխոհեմներին յանդիմանում, նեղեալներին օգնում: Այնպէս որ սովորութիւն էր դարձել, որ երբ Երևանում մի խլրտում էր լինում, շատ ընտանիքներ հարցնում էին՝ ո՞ւր է արդեօք առաջնորդը. և հանգստանում էին իմանալով, որ նա փողոցից անցաւ կամ արդէն հրապարակի վրայ է: Առաջնորդարանը թրքաբնակ փողոցներով և շուկայով հայկական թաղերից բաժանուած լինելուն համար՝ ամենքը վախենում էին նրա մօտ գնալ, և նա ստիպուած էր ինքն այցելել հարկաւոր մարդկանց, զիշերն ուշ վերադառնալով արիւնոտ տեղերով: Գաւառներում ևս համերաշխութիւն ու խաղաղութիւն պահպանելու համար՝ նրա կարգադրութեամբ մարդիկ ուղարկուեցան, յորդորական հեռադիրներ ու թղթեր գրուեցան. Գարեգին վարդապետը Երևանի խաներից մէկի հետ Հին-Նախիջևան գնաց, Լեւոն վարդապետը մի մահմեդական հոգեւորականի հետ՝

Գառնոյ վիճակը: Եւ այս բոլոր միջոցները քիչ չ'նպաստեցին մեղմացնելու և շատ փոքր չափերի վերածելու աղէտն այնտեղ, ուր գուցէ նրա համար շատ աւելի նիւթ կար, քան թէ Կովկասի ուրիշ որ և է մասում, և ուր մանաւանդ հայ տարրը սկզբում շատ անպատրաստ էր վտանգին դիմադրելու, մահմեդականն ընդհակառակ՝ տեղ տեղ նախապատրաստուած և խիստ զրգուռած:

Մայիսի սկզբներին Հին-Նախիջևանում յարաբերութիւնները նորից լարուեցին թուրքերի և հայերի մէջ, և ստացուած հեռադիրներից եղրակացնելով, որ այս քաղաքի շրջակայքի՝ իրենց հարեանների համեմատութեամբ չնչին փոքրամասնութիւն կազմող հայերին լուրջ վտանգ է սպառնում, Կարապետ վարդապետը Երևանի քաղաքագլուխ Յ. Մելիք-Աղամալեանի հետ ուղևորուեց այնտեղ, ազգաբնակչութեանը հանգստացնելու և վտանգի առաջն առնելու նպատակով: Մի քանի ժամ նոցանից առաջ ուղևորուել էին փոխ-նահանգապետն ու Հին-Նախիջևանի քաղաքագլուխ Ջաֆար-Կուլի խանը: Նոցա բոլորի տեղ հասնելու յաջորդ օրը, մայիսի 12-ին, երբ դեռ միջոց չէին ունեցել ոչ իրերի դրութեանը լաւ ծանօթանալու, ոչ որևէ բան ձեռնարկելու, բռնկեց յանկարծակի, ինչպէս բոլոր երևոյթները եղրակացնել պէտք էր, թուրքերի կողմից նախապատրաստուած և ծրագրուած սարսափելի կոտորածը, որին զոհ դնացին քաղաքում 52 հայեր, ըստ մեծի մասին պատուաւոր վաճառականներ և աչքի ընկնող մարդիկ. մինչև վերջին թելը կողոպտուեցին և կրակի մատնուեցին շուկայում հայերի բոլոր խանութները. ինքը Կարապետ վարդապետը, վիճակի փոխանորդի, մի քանի քաղաքացիների և Յ. Մելիք-Աղամալեանի հետ շուկայի ճանապարհի վրայ լինելով և մի բախտաւոր դիպուածի շնորհիւ միայն մի քանի րոպէ յետ մնալով՝ հաղիւ ազատուեց իւր և բնակերների համար ևս նախապատրաստուած վերահաս մահից:

Սկսու եղին այնուհետև տառապանքի սոսկալի օրեր: Կոտորածի առաջին ժամին իսկ նա հեռագրով դիմել էր նահանգապետին՝ տեղի ունեցած աղէտն ու հայերի տաղնուպալից վիճակը նկարագրելով օգնութիւն խնդրել, որին հետեցին անմիջապէս խիստ հրամաններ փոխ-նահանգապետին, և կոտորածն ու կողոպուտը շուկայում սահմանափակուեց, այլ ևս հայոց թաղերը չանցաւ:

Սակայն անտանելի դրութիւն էր ստեղծուած շրջակայքի հայ զիւղերի համար: Քաղաքում գտնուած կէս վաշտ զինուորները կոտորածի սկզբից կէս ժամ յետոյ միայն երևային և բաւականանում էին պետական հաստատութիւնները պաշտպանելով՝ իբրև պահապան շրջելով քաղաքի փողոցները. իսկ զիւղերը բոլորովին անպաշտպան էին մնացել: Քաղաքացիների տհալին ցաւը դեռ-ուշնչով չսփոփած՝ հարկաւոր էր նրանց վերահաս վտանդից ազատելու մասին մտածել: Կոտորածի երեկոյեան լուր ստացուեց, որ միաժամանակ կոտորած ու կողոպուտ էր տեղի ունեցել երկու մղոն հեռաւորութեան վրայ գտնուող Զահուկ գիւղում, որի մօտ 800 տուն թուրք բնակիչները սպառնում էին բնաջինջ անել 200 հայ բնաւիթներին, որոնց տղամարդիկ մեծ մասամբ պանդխտութեան մէջ էին: Կարապետ վարդապետը շտապեց միւս առաւօտ և եթ այնտեղ դնալ Զափար Կուլի խանի հետ: Երբ քաղաքից ելաւ, նրա հանդէպ եկաւ ծիով մի ստորի, որ նամակ էր բերել Շրխ-Մահմուդից, թէ ահա չորրորդ անգամ գրում և օգնութիւն են խնդրում. բոլոր շրջակայ զիւղերից այնտեղ են թափուում փախստական հայ բնաւիթներ և յուսահատ վիճակի մէջ են: Հանդիպելին նաև անտէր հօտի պէս դաշտում ցրուած զիւղացիներ, որոնք նրա փեշերից բռնում աղաչում էին առաջ չ'գնար Զահուկը ձեռքից գնացել էր: Սակայն նրանք շտապելին և հասան այն ժամանակ, երբ մի քանի տասնեակ հայեր

սպանուած էին, տների մեծ մասը կողոպտուած, մի քանիսը այրուած, բազմաթիւ բնաւիթներ թուրքերի տներում գերի բռնուած, իսկ մնացածը հայկական թաղում իրար վրայ խռնուած՝ մի փոքրիկ խումբ զինեալ երիտասարդների յուսահատ պաշտպանութեան ներքոյ օրհասական տաղնապի մէջ: Նրացանաձգութիւնը դադարեցնել տալով և Զափար-Կուլի խանի միջոցով բանակցութիւն սկսելով թուրքերի հետ, նա մի գաւազան ձեռքին դուրս եկաւ մի քանի հարիւր զինուած ու մոլեգնած թուրքերի առաջ՝ իւր անձը ակներև վաանդի ենթարկելով աղատեց տներում գերի բռնուած 70—80 բնաւիթներին, խառնեց դրսի թաղում պաշտպանուածների հետ և ճանապարհ դրեց քաղաքից չորս ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Շրխ-Մահմուդ հայ զիւղը. մնաց այնչափ, մինչև կողոպուտից ազատ մնացած 16—18 հայ տների դուռը կրնեց պետական կնքով, ապա հետևելով չուող զիւղացիներին՝ հասցրեց մինչև Շրխ-Մահմուդ գիւղը, ուր արդէն ժողովուրդ էին 8—9 հայ զիւղերի բնակիչներ, և ուրիշները դեռ փախչում գալիս էին: Թէ ի՞նչպիսի սրտանմլիկ տեսարանների պիտի հանդիպէր նա այդ ամբողջ դառնադէտ օրուայ բնթացքում՝ ո՞վ կարող է նկարագրել: Երեկոյեան մթին քաղաք մտնելիս նա նոր յիշեց, որ ամբողջ օրը պատուռ չէր դրել բերանը:

Քաղաք հասնելուց յետոյ նա շտապեց մի կերպ համոզել փոխ-նահանգապետին, որ սահմանապահ և այլ ծիւղներին մի խումբ դաւաճապետի օգնականի առաջնորդութեամբ ուղարկէր՝ Շրխ-Մահմուդում սոսկալի տաղնապի մէջ իրար վրայ կուտուած ամբոխին սիրտ տալու, նոցա անտէր թողած և այլ անպաշտպան զիւղերի վիճակը որոշելու: Միւս օրը քաղաքի թաղաքենդ արուարձանը կրակի և կողոպուտի մատնուեց ու բնակիչները, ինչպէս և մօտակայ թուրքերի կողմից յարձակման ենթար-

կուած հաջիւորի գիւղացիք, քաղաք սպաստանեցին և եկեղեցու բակը լցուեցին: Պէտք էր խնամել ու կերակրել այդ բազմութիւնը. պէտք էր օգնութեան հասնել դրսում մնացածներին. պէտք էր պաշտպանել դաւառի անտէրունչ ժողովրդին, որից հետգհեաէ յուսահատ աղերսներ էին հոսնում. բայց միջոցներ չ'կային՝ տեղական իշխանութիւնն էլ իրեն անկարող էր յոյց տալիս օգնութեան: Կարապետ վարդապետն սկսեց ապա հեռադրներով հեղեղել բարձր իշխանութիւնների տաւանները, օգնութիւն խնդրել Վեհափառ հայրապետի միջոցով, Թիֆլիզի, Բագուի, Մոսկուայի, Պետերբուրգի ազդայինների միջոցով: Նոյն երեկոյեան տեղ հասած հրացանակիրների բառալիոնին նա դիմաւորեց զգեստաւորուած, իբրև փրկութեան բանակի, յուզուած խօսքերով հրաւիրեց հետեւել իրենց քաջ նախորդների օրինակին, վերահաս փտանդից ազատել այս չարատանջ դաւառի բրիտոնեայ բնակչութիւնը:

Յաջորդ օրը առաւօտեան ժամը 5-ին նրան զարթեցրին Թմբուզ գիւղի համար օգնութիւն խնդրելով: Նա շտապեց նոր եկած զօրքի հրամանատարի մօտ, փոխ-նահանգապետին իմացրեց, բայց 3 ժամ յետոյ միայն օգնութիւն ուղարկուեց, երբ գիւղացիներից 18 հոգի սպանուած էին արդէն, գիւղի մի մասը կողոպտուած և այրուած: Հոգեպէս խիստ տառապելով այսպիսի չարագանց սառնասիրտ վերաբերմունքի համար, նա նոյն օրը քաղաք հասած Կովկասի մահմեդականների հողւոր պետ Շէյխ-ուլ-Իսլամին գիմեց և խնդրեց, որ անմիջապէս ելնեն մի քանի գիւղ շրջելու, որպէս զի համբաւը տարածուի, թէ հայերն ու թուրքերը հաշտուել են և դժոխային կռիւր կանգ առնէ: Շէյխ-ուլ-Իսլամը համաձայնեց, և միասին կառք նստելով ու մերձակայ մի քանի հայ ու թուրք գիւղերն այցելելով՝ նորա կարողացան ի միջի այլոց կանգնեցնել Թմբուզիներին, որոնք արդէն ամեն բան ժողոված ուղում էին քաղաք թափուել:

Այնուհետև հաշտութեան ու խաղաղացման ախուր թափօր տեղի ունեցաւ քաղաքում: Մի հայ քահանայ մի զաղու հետ դէպի Ապրակունիս և Ղազանչի գիւղերն ուղարկուեցին, վերջին գիւղը պաշարումից ազատեցին: Կարապետ վարդապետը նախ՝ Շէյխ-ուլ-Իսլամի հետ գնաց Նրխ-Մահմուդ, այնտեղ սպաստանած 12 հայ գիւղերի բնակիչներին հանգստացնելու և մխիթարելու, և ապա՝ զենեալ Ալիխանովի հետ՝ իւրաքանչիւր գիւղի ներկայացուցիչներից առանձին յուշումներ տուելու, թէ ինչպէս է եղել իրենց վրայ յարձակումը, ինչ զոհեր էին տուել և ինչ վնասներ կրել: Քաղաքացիներից մի յանձնախումբ բնութեւն տուաւ, որ փոխանորդ Թովմա վարդապետի նախնութեամբ իրարմէջ ստացուած նպաստները պէտք է բաշխէր, հայ մատակարարէր քաղաք սպաստանածներին, հանդերձեղէն և ապրուստի միջոցներ աւերուած գիւղերին: Զօրամասեր ուղարկել տուեց ամենից աւելի վտանգուած գիւղերը և երկու փոքրիկ վաշա կողակներ Երնջակի և Նորսի շրջանները, որոնք մինչև այն յուսահատ դրութեան էին մատնուած, մի քանի գիւղեր աւերուած և կողոպտուած: Փոխարքային հեռադրելով և խիստ բողբոններ ներկայացնելով՝ գտնել ու յետ բերել տուեց Ապրակունիս Ս. Կարապետ վանքի յայտնի «հազարափրկիչ» սրբութիւնը, որ յափշտակուած էր Եարմջա գիւղից, վեհականգնել տուեց հանգստութիւնն ու բրիտոնեական պաշտամունքը Բագամու գիւղում, որ մահմեդականացրել էին: Առաջին օրերին իսկ փակել ու կնքել տուեց շուկայում բոլոր թուրքերի խանութները, որոնք հայ և թուրք հաւատարմատարների ներկայութեամբ բացուեցին և հայերից գողացուած մեծ քանակութեամբ ապրանք գտնուեց նրանց մէջ:

Այսպէս երկու շաբաթ տենդային սաղնապալից աշխատութեամբ ստառապելուց յետոյ՝ դաւառի բոլոր կողմե-

բում կարգն ու խաղաղութիւնը դրեթէ վերականգնած էր, նպաստի բաշխման գործը բաւականին կանոնաւորուած և հաշուի տակ դրած, Թիֆլիզից բժշկական և նիւթական օժանդակութիւն ստանալու նպատակով առանձին յանձնախումբ էր ուղարկուել և մի փաստաբան՝ տեղի ունեցած ոճրագործութիւնները քննելու և հայերի դատը պաշտպանելու համար: Բայց յանկարծ Երևանից Մայիսի 23—24-ի բուռն ընդհարումների առթիւ հայ և մահմեդական ներկայացուցիչների թախանձագին հեռազիրներ ստացուեցին իւր և Շէյխ-ուլ-Իսլամի անուանով, որոնցով խնդրուած էին երկուսին էլ Երևան գնալ և այնտեղ կռուող կողմերին հանգստացնելու աշխատել: Օգտուելով այս հանգամանքից տեղի ունեցած աղէտի իսկութիւնը և հայերի վիճակը բարձր իշխանութիւններին ներկայացնելու համար նա շտապեց Շէյխ-ուլ-Իսլամի հետ Երևան գնալ, արկածեալների վիճակի մասին հոգալը թողնելով փոխանորդին և Նախիջևան գնացած Մեսրոպ վարդապետին (այժմ եպիսկոպոս)՝ մանաւանդ որ մեծ իրաւունքներով Նախիջևան ուղարկուած մահմեդական և տեղական խաների փեսայ գէնեբաշ Սլիխանովը սկսել էր խիստ աչառու վերաբերմունք ցոյց տալ ի վնաս հայերի: Ճանապարհին Ղամարու կայարանում լսելով հայերի խնդիրը, որոնք թէպէտ իրենց շրջանի թուրքերին խիստ նեղն էին ձգել, բայց ցանկանում էին վերջ տալ լարուած դրութեանը, համոզել Շէյխ-ուլ-Իսլամին կանգ առնել և գիշերել Ղամարուում: այստեղ միւս առաւօտեան յաջողուեց խաղաղացնել և համերաշխութեան բերել հայ և թուրք հարեաններին:

Երևանում Կարապետ վարդապետը մնաց միայն մի բանի օր: Կարևոր խորհրդակցութիւններից յետոյ՝ հայ ժողովրդեան դուռն անցած, մահմեդական հասարակութեան հանդէպ ելաւ քաղաքի կենդրոնում, նահանգապետի, Շէյխ-ուլ-Իսլամի և ուրիշ իշխանութիւնների ներկայութեամբ

բուռն դայրոյթ արտայայտեց այն մասին, որ, չնայելով խաղաղութեան բանակցութիւններին, մի հայի սպանել էին նոյն առաւօտ Երևանի աշդիներում, չնայելով երկուօր առաջ Նորաշէնի կայարանում Շէյխ-ուլ-Իսլամի ներկայութեամբ Շարուրի թուրքերին տուած խրատներին՝ նախքան թաց օրը յարձակուած էին գործել սակաւաթիւ հայ զիւղերի վրայ և աւերել Ուլիա-Նորաշէն զիւղը: Նրա ծանր խօսքերի տպաւորութեան տակ երկուստեք խոստումներ եղան՝ բոլոր ջանքերը լարած վերջ դնել եղբայրասպան կռուին, իւրաքանչիւր հասարակութիւն իւր միջի յանցաւորին դատելու և քաղաքական իշխանութեան ձեռքը տալու, և երբ կարգը բաւականաչափ վերականգնած էր և խաղաղութիւն հաստատուած քաղաքում, նա շտապեց Վեհափառ Հայրապետից յանձնարարական գիր առնել Կովկասի փոխարքայի անունով և Թիֆլիզ ուղևորուել: Այստեղ ներկայացաւ փոխարքային, տեսնուեց նրա երկու օգնականների հետ, մանրամասն նկարագրեց Նախիջևանի աղէտը իւր դառն հետեւանքներով, բացառեց հայերի ծանր կայութիւնը և գէներալ Սլիխանովի բռնած դիրքից սպառնացող վտանգը:

Այս տեսակցութիւնների յաջորդ օրը յայտնի եղաւ, որ Սլիխանովի իշխանութիւնը սահմանափակուած է զօրաց որոշ մասի հրամանատարութեամբ, իսկ Երևանի նահանգի և Զանգեզուրի գէներալ նահանգապետ է նշանակուած ընդարձակ իրաւունքներով արքայազն իշխան Նապոլէոնը: Ապա Կարապետ վարդապետը դրողուեց համառօտ և ընդարձակ զրաւոր տեղեկագիրներ պատրաստելով՝ փոխարքային ներկայացնելու համար. բայց տեղեկանալով որ իշխան Նապոլէոնը մեկնել է դէպի Հին-Նախիջևան՝ շտապեց նրա հետեւից հասնել, համառօտ տեղեկագիրը ներկայացնելով փոխարքային, իսկ ընդարձակը յետոյ Նախիջևանից ուղարկելով, որ առանձին ուղարկութեան էր արժանայել

փոխարքայի զիւանատանը և իբրև հայ-թուրքական ընդհարումների աղէտների պարզաբանութիւն մի կարևոր փաստաթուղթ է նկատուել:

Դեռ նոր էր Երևան հասել, երբ այնտեղ լսուեց, որ մի օր յետոյ, յունիսի 18-ին Նահապետ և Աշոտ վարդապետները եպիսկոպոս պիտի ձեռնադրուին: Արդէն ապրիլ ամսին Երևանի եկեղեցիների երէցփոխները մի ստորագրութիւն էին բացել՝ խնդրելու Վեհափառ Հայրապետին, որ իրենց առաջնորդին եպիսկոպոս ձեռնադրէ, դրուատելով նրա արժանիքները և մանաւանդ վերջին ժամանակ ժողովրդին մատուցած ծառայութիւնները, Երևանի ընդարձակ թեմի համար՝ յատկապէս այդ յուղումնալից օրերում՝ խիստ կարևոր համարելով եպիսկոպոս առաջնորդ ունենալը: Կարապետ վարդապետի բոլոր շրջաններում անխտիր լայն ժողովրդականութիւն և համակրութիւն վայելած օրերն էին. և խնդրագիրը մի քանի օրում ծածկուեց 500-ից աւելի ստորագրութիւններով: Վեհափառ Հայրապետը Երևան զնաց, որ սովորութիւն ունէր այդ ժամանակ տասն օրը կամ երկու շաբաթը մի անգամ զնալու, և ստորագրութեան ձեռնարկողներն ու մի քանի պատուաւոր քաղաքացիք ներկայացան ու իրենց խնդիրը մատուցին. նման խնդիր ներկայացրին նաև Երևանի քահանայները՝ Նորին Վեհափառութիւնը՝ «դեռ ճերմակ մազ չունէի» և նման խօսքեր ասելով հանդերձ՝ խոստացել էր ձեռնադրել, երբ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կատարէ: Տեղի ունեցող ձեռնադրութեան մասին լսելով՝ թեմական դպրոցի հոգաբարձուները և ուրիշ առաջնակարգ քաղաքացիներ Ս. Էջմիածին շտապեցին, իրենց եղած խոստման կատարումը խնդրելու: Բայց այնտեղ «բարի» մարդիկ իրենց գործն արդէն տեսել էին. զնացողները ծանր հեղինական խօսքեր միայն լսեցին հայրապետից և վիրաւորւած սրտով վերադարձան:

Կարապետ վարդապետը դրանից յետոյ իրեն յատուկ մեծահոգութեամբ՝ կաթողիկոսի ցոյց տուած այդպիսի վերաբերմունքի հանդէպ միմիայն որդիական համբերողութիւն և ակնածութիւն արտայայտեց, և իւր ամբողջ հուսմամբ տարուած լինելով իրեն յանձնուած հօտի պաշտպանութեան հոգսով՝ աճապարեց կրկին աղէտի վայրը՝ Տին՝ Նախիջևան: Ծանապարհին հանդիպելով իշխան Նապոլէոնին բերող զնացքին՝ Հարողացաւ նրան տեսնել: Իշխանը միայն մի երկու օր էր մնացել Նախիջևանում և այժմէական գործերի կարգադրութիւնը այնտեղի գաւառապետին յանձնելով վերադարձել էր: Այնուամենայնիւ Նախիջևանում շատ գործ կար տեսնու: Կոտորածները թէ քաղաքում և թէ գիւղերում մեծ վերքեր էին բացել, որ բուժել պէտք էր: Մասնաւոր և պաշտօնական կերպով քննութիւն էր կատարուած տեղի ունեցած ոճիրների մասին. դրսից մեծաքանակ նպաստներ էին ստացուել՝ դրամով և նիւթեղէնով, բժշկական օգնութիւն էր ուղարկուել և վիրաւորների խնամարկութեան համար հիւանդանոց բացուել: Հարկաւոր էր հսկողութիւն ունենալ այդ բոլորի կանոնաւոր գործադրութեան վրայ. հարկաւոր էր աւերուած ու կողոպտուած գիւղերին հոյ ու հանդերձեղէն հասցնել, քաղաքի շուկայից կողոպտուած ապրանքը դնելու և կարելի եղածը վերադարձնելու հետամուտ լինել, նոր շուկայ կազմակերպել. հարկաւոր էր բազմաթիւ խնդիրներ ու զանգատներ լսել, կարգադրել պէտք եղածը՝ անընդհատ բանակցութեան մէջ լինելով գաւառապետի հետ. դեռ շատ տեղեր յուղումներ կային, հարկաւոր էր դրանց առաջն առնելու մասին հոգ տանել: Երկու շաբաթ այսպիսի խնդիրներով դբաղուելուց յետոյ՝ հեռագիրներ են ստացուում Կարապետ վարդապետի և գաւառապետի տնունով, թէ ընդհարումներ են սկսուել Սրդուբաթի շրջանում և Փառակա հայ գիւղը շրջապատուած է թուրքե-

րով: Պայմանաւորում են անմիջապէս երկու վաշտ զօրք ուղարկել օգնութեան և գնալ երկուսն էլ՝ զաւառապետը լեռներով դէպի Փառակա, իսկ Կարապետ վարդապետը փոստի ճանապարհով իւր հայրենի գիւղը՝ Յղնա, ուր պիտի հանդիպէին և որոշէին, թէ ի՞նչ ձեռնարկութիւններ պիտի անել ապագայի վերաբերմամբ և ի՞նչ տեղերում զօրք դնել՝ այս շրջանը սպառնալից և համար: Այդպէս էլ կատարում են: Տեղ հասնելով այնպիսի մի ժամանակ, երբ Աղա, Յղնա և բոլոր միւս գիւղերում ձեր, — երիտասարդ ու տղայ՝ ամենքը զինուած և դիրքերի մէջ մտած յարձակման էին սպասում, Կարապետ վարդապետը վերահաս օգնութեան խրախոյս է տանում հետը: Նոյն երեկոյեան Փառակայի պաշարումից ազատուելու լուրն է տարածւում: Իսկ զաւառապետի հետ տեսակցելուց յետոյ նա շրջում է այս շրջանի Բալու հայ գիւղերը, մխիթարում և հանգստացնում բոլորին: Ապա Ագուլիսում և Յղնայում ժողոված հանդերձեղէնը և դրամը հասցնում, բաժանում է անձամբ նոյն շրջանի կողոպտուած Ալահի և Գեաղ գիւղերին, անցնում է դէպի Ապրակունիսի շրջանը և պտտում նրա հայ գիւղերի մեծ մասը և երեք շաբաթ յետոյ կրկին Նախիջևան վերադառնում: Այստեղ դարձեալ մի երկու շաբաթ մնալուց և առկա խնդիրները կարգադրելուց յետոյ, նա օգոստոսի սկզբներին վերադառնում է Երևան, ուր վերջին թշնամական ցոյցերն եղան հայերի և մահմեդականների մէջ, որից յետոյ վերջապէս սկսուեց կամաց կամաց խողաղութիւնը վերահաստատուելը:

Իշխան Նապոլէոնի հետ Երևանում տեսնուելով՝ նա բերանացի և գրաւոր զեկուցումներ տուեց ընդհարումների առաջ բերած ծանր հետևանքների, իւր այցելած տեղերի հայերի դրութեան մասին, մի քանի կարեւոր կարգադրութիւններ խնդրեց, որոնք և մասամբ կատարուեցին: Ապա՝ Օգոստոսի վերջերին այցելութեան գնաց Շարուրի հայ

գիւղերը, իւր ներկայութեամբ բաժանել տուեց կողոպտուած գիւղացիների համար նախապէս դրսից ստացած և այդտեղ ուղարկած հանդերձեղէնը, իւր արամադրութեան տակ դրուած փոքրիկ գումարներից նպաստներ բաշխեց թէ այդտեղի և թէ Դարալագեաղի մի երկու կողոպտուած գիւղերի կարօտեալներին. ստուգեց յատկապէս և հաշուի տակ առաւ Ուլիա-Նորաշէն գիւղի կարեսաց չափը, որ ամբողջապէս կողոպտուել ու կրակի էր մատնուել, հաւատարմատարներ նշանակել տուեց և զեկուցումներ պատրաստեց կենդրոնական նպաստամատոյց յանձնաժողովին դիմելու և գիւղի վերաշինութեան համար նպաստներ խնդրելու:

Մինչ այս՝ հայոց ծխական դպրոցների վերաբացման բերկրալի հրամանն էր եկել և Երևանի ընդարձակ թեմի փոխթեմակալի համար նոր աշխատութիւնների առատ նիւթ բերել: Պէտք էր կարգադրութիւններ անել թէ Երևանում և թէ գաւառներում ուսումնարաններ բանալու, հոգաբարձութիւններ ընտրելու, նախահաշիւ կազմելու. պէտք էր շատ տեղերի համար հրահանգներ ու համառօտ ծրագիրներ տալ. պէտք էր յարաբերութեան մէջ մտնել պետական դպրոցների վարչութիւնների և այլ հաստատութիւնների հետ՝ մի շարք խնդիրներ կարգաւորելու համար. պէտք էր կառավարութեանը հաղորդել բացուող դպրոցների մասին և այլն և այլն: Այս աշխատութիւնների վրայ անցան Սեպտեմբեր և Նոյեմբեր ամիսները և գործի էական մասը կարգի դրուեցաւ:

Այդ ուսումնական տարուայ սկզբին Երևանի թեմական դպրոցի նախկին տեսուչ Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանը կարգուած լինելով Ս. Էջմիածնի ճեմարանի տեսուչ՝ Վեհափառ Հայրապետը կամեցաւ դպրանոցի վերափոխութեան պաշտօնն էլ Կարապետ վարդապետին յանձնել, բայց նա արդէն Օգոստոս ամսին խնդրել էր աղաւթ

կայուցանել իրեն Երևանի փոխ-թեմակալի պաշտօնից՝ այժմ տեսչութիւնից ևս հրաժարուելով՝ կրկին և կրկին անգամ պնդեց իւր հրաժարականի վրայ, մինչև որ Նոյեմբերի սկզբին, ճիշտ երկու տարի արդիւնաւոր կերպով պաշտօնավարելուց յետոյ, հրաման ստացաւ թողնելու պաշտօնը և Ս. Էջմիածին գնալու, ուր, ինչպէս տեսանք, անմիջապէս դասեր ստանձնեց ձեմարանում և սկսեց դրական աշխատանքներով զբաղուել:

Առաջնորդական պաշտօնի մէջ Կարապետ Լալիսկոպոսին վիճակուած չէր խաղաղ գործունէութիւն: Երևանի թեմի առաջնորդութիւնից հրաժարուելուց առժամանակ յետոյ՝ նա Ատրպատականի առաջնորդ դարձաւ մի այնպիսի ժամանակ, երբ յեղափոխութեան յուզումն ու փոթորիկը բռնկեց ամբողջ Պարսկաստանում:

Ատրպատականի թեմը ամենաաղքատը և ժողովրդի սակաւութեամբ Ամենայն Հայոց Հայրապետին անմիջապէս ենթակայ թեմերի մէջ վերջիններից մէկը լինելով, այնուամենայնիւ իւր անցեալով առանձնայատուկ դիրք ունի՝ իբրև Արտաղու առաքելական արքեպիսկոպոսական վիճակի ժառանգորդը. իսկ իւր քաղաքական դրութիւնից յառաջացող բարդ յարաբերութիւնների շնորհիւ ամենից պատասխանատու թեմերից մէկն է անկասկած առաջնորդի համար: Միակ թեմն է այս, որ ունի իւր առանձին թեմական խորհուրդը և թեմական ժողովը: Այստեղ աւելորդ չէ յիշել, որ կանոնադրութիւն հաստատելուց յետոյ չորս տարի էր անցել, և ոչ մի առաջնորդի ընտրութեամբ բերել չէին կարողացել: Միակ առաջնորդը, որ Վահագնապետ Կողմից նշանակուել եկել էր, առաջին իսկ շաբաթը փախչել էր կամեցել և հազիւ ընդամենը ութ ամիս էր դիմացել: Ատրպատականում առաջնորդը գրեթէ նոյնպիսի ներկայացուցիչ է տէրութեան առաջ հայ ժողովրդի համար, ինչպէս հիւսիսատոսները իրենց պետու-

թեան հպատակների համար, սակայն առանց ոյժի և իրաւունքների: Մի կողմից՝ նա իւր ժողովրդի պաշտպանութեան համար մշտական յարաբերութեան մէջ է քաղաքական իշխանութեանց հետ, միւս կողմից՝ իւր գրեթէ բացառապէս աշխարհական խորհրդականների հետ սեպհական օրէնք և կանոնաւոր դատավարութիւն չունեցող մի երկրում ժողովրդականների դատերն է նայում, ամեն տեսակ թղթեր վաւերացնում, ամեն կարիքի և նեղութեան մէջ օգնութեան հասնել աշխատում: Այդպիսով հայ հոգեւորականը ոչ մի տեղ այնչափ յաճախ առիթ չէ ունենում հայ ժողովրդի ամեն խաւերի, զանազան աղքատութիւնների և զանազան կարգերի պաշտօնեաների հետ շրփուելու, մարդուն իւր պակասութիւններով և կրքերով ի մօտոյ ճանաչելու, ինչպէս Ատրպատականում:

Բացի այդ՝ նոր առաջնորդ Կարապետ վաբապետը բացառիկ պայմանների մէջ պէտք է պաշտօն վարէր, երբ առանց այն էլ զօրեղ իշխանութիւնից զուրկ երկիրը յեղափոխական շրջանում էր գտնւում, զանազան կուսակցութիւնների ձեռքին խաղաղիկ, և օր աւուր մռայլւում էր քաղաքական հորիզոնը, գաւառներում անկարգութիւններն ու աւարառութիւնները բազմանում էին, մինչև որ շատ չանցած՝ թեմի կենդրոնն ու համարեա ամբողջ թեմի ժողովուրդը ներքին պատերազմի բոցերի մէջ գտնուեցին: Եթէ աւելի խաղաղ և աւելի պակաս միջամտութիւնների ժամանակ ոչ մի առաջնորդ և ոչ մի տեղապահ երկար տարիներից ի վեր չէին կարողացել երկար մնալ այդ թեմում, ո՞րչափ աւելի դժուար պիտի լինէր այժմ, յեղափոխական այդ մրդկալից օրերին, գործ առաջ տանելը:

Թեմական կանոնադրութիւնը միայն մի քանի տարի առաջ էր հաստատուած և նրա քիչ կէտերն էին իրական դործադրութիւն գտել: Նրա համաժայն առաջին անգամ ընտրուած թեմական խորհուրդն արդէն կազմալուծուել

էր, մի քանի վիճակներում փորձեր էին եղել դորժակալական խորհուրդներ հիմնելու, որոնք սակայն կեանքի շատ թոյլ նշաններ էին ցոյց տուել: Թեմական ժողովի սակաւաթիւ գումարումներն էլ եղել էին մեծ մասամբ միայն առաջնորդ և թեմական խորհուրդը ընտրելու համար: Տոգորուած այն գաղափարով, թէ կանոնաւորապէս ընտրուած ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը կարող է կենդանութիւն շնորհել մեր հիմնարկութիւններին, նոր առաջնորդ Կարապետ ժ. վարդապետն ամենից առաջ թեմական ժողովի նստաշրջանը շատ երկարացրեց, և տալով նրան իւր փոքրիկ շրջանակում այնպիսի բնաւորութիւն, ինչպիսին ունի Կոստանդնուպոլսի ազգային ժողովը, նրա առաջ, նոր կազմ ընտրելուց յետոյ, մի շարք հայ ժողովրդի համար կարեւորութիւն ունեցող կրթական-հասարակական խնդիրներ դրեց, որոնք մինչև ամառ ամեն շաբաթ պարբերաբար կրկնուող նիստերում խորհրդակցութեան նիւթ դարձան: Ասլա՝ նորընտիր թեմական խորհրդի հետ շտապեց կանոնաւորել թէ առաջնորդարանի գործաւարտութիւնը և հաշիւները և թէ յարաբերութիւնը գաւառներին հետ: Առաջնորդարանում և գործակալական խորհուրդներում ստացուած բոլոր դրամների համար ընկալագրերի կոճղեր պատրաստուեցին և կարգադրուեց, որ առանց անդորրագրի ոչ մի թեմական հասոյթ չ'ստացուի: Ուղարկան հաստատութիւններին, և չափաբերական մատեաններ բոլոր քահանաներին, որոնք թէև առաջ էլ մի երկու անգամ այդպիսի մատեաններ ստացել էին, բայց շատ քչերն էին գործադրել: Ետեւոր և պատիժ նշանակուեց այժմ զանցառուների համար: Առաջնորդի համար վերջին տարիները ամսական ռոճիկ էր որոշուել, բայց մնացել էր՝ նորան անյարմար, նոյն իսկ մասամբ անպատուաբեր դրութեան մէջ դնող մի սովորութիւն, որով նա Զորոհնեաց և

Ջատկի տօներին այցելում էր ունեւոր քաղաքացիներին և աջահամբոյր ստանում: Նոր առաջնորդի առաջարկութեամբ թեմական ժողովը այս սովորութիւնն ևս վերացրեց և որոշեց այդ հասոյթի փոխարէն յաւելում անել նրա ռոճիկի վրայ, իսկ քաղաքացիներին պարտաւորացնել որ իրենց տուած աջահամբոյրը աւելացնեն պտղոյ տուրքի վրայ: Այսպիսով առաջնորդը ոչ մի դրամական հաշուի հետ գործ չի ունենում այլ ևս. թեմական խորհուրդն է գանձում ամեն դրամ և ռոճիկներ վճարում: Թեմական ժողովը առաջին անգամ քննութեան ենթարկեց նաև նախորդ թեմական խորհրդի հաշիւները և կանոնաւոր նախահաշիւ սահմանեց առաջիկայ երկամեակի համար:

Սակայն այս նստաշրջանում թեմական ժողովի ամենից կարեւոր որոշումն եղաւ՝ վաղուց մտածուած կենդրոնական դպրոցի ծրագիրն իրագործել: Աստուածատկանում մի միջնակարգ կենդրոնական դպրոց ունենալու միտքը յառաջ էր եկել դեռ Սուբիաս Արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով 1893—1894 թ.: Եղիշէ ժ. վարդապետ Մուրադեանի առաջնորդ եղած Ժամանակ յաջողուել էր այդ նպատակի համար ստանալ «Քեանարագեաղի եղբայրասիրաց ընկերութիւն»-ից մնացած մի բաւական խոշոր գումար, մօտ 16,000 բուլլի. մի քանի հազար բուլլի ևս Բաղլում էր հանգանակուել, ձեռնարկուել էր Թաւրիզում մի հոյակապ տուն գնելու. բայց ժողովուած գումարը չէր բաւականացել տան գինը վճարելու համար և մնացել էր Թումանեանց առևտրական տան մօտ աւանդ (19,120 բուլլի): Նոր առաջնորդ Կարապետ ժ. վարդապետի առաջին հոգացողութիւններից մէկը եղաւ այդ խնդիրը նորից լրջօրէն հրապարակի վրայ դնել և նրա լուծումը ջերմօրէն պաշտպանել թեմական ժողովի առաջ: Մի քանի նիստերում ամեն հանգամանք կշռելուց յետոյ ժողովը որոշեց՝ այն գումարի վրայ, որ Թումանեանների մօտ տո-

կոսներով դարձել էր 29,000 բուբի, աւելացնել եղած ու-
րիշ նուէրներն ու պակասը պարտքով լրացնելով՝ գնել այն
տունը, որի համար Եղիշէ ծ. վարդապետի օրով պայմա-
նաւորումներ էին եղել: Բախտի բերմամբ 1908 թուի
ապրիլ ամսին այդ տան տէրը՝ պ. Ղ. Յակովբեան, Թաւ-
րիզ էր եկել: Կարապետ ծ. վարդապետը, պատգամաւոր-
ներից ոմանց օժանդակութեամբ, բանակցութեան մէջ
մտնելով նրա հետ՝ համոզեց նրան ի վերջոյ, որ նախկին
պայմանից (35,000 բուբի) 2000 բուբի ևս զեղջելով
վաճառէ տունը՝ նրանում կենդրոնական դպրոցը բանալու
համար: Հաստատուն վարձագրերով գնուեց տունը, որո-
շուեց երկու թաղերի դպրոցների վերին դասարանների
փոխարէն, որոնք յաջորդ ուսումնական տարուանից պի-
տի փակուէին միջոցների սղութեան պատճառով, բանալ
երկու համապատասխան դասարաններ, և ապա հետզհետէ
աշխատել դպրոցական բաժնի վեց դասարանները լրացնե-
լուց յետոյ՝ ունենալ նաև մանկավարժական և վաճառա-
կանական մասնադիտական բաժիններ երկամեայ դասըն-
թացներով: Ընտրուեց նաև մի հանդանակիչ յանձնախումբ
առաջնորդի նախագահութեամբ, որ անմիջապէս հանգա-
նակութիւն պիտի սկսէր և ամեն հնարաւոր միջոցներ
ձեռք առնելով պիտի աշխատէր Սեպտեմբերին բանալ
դպրանոցը վերև յիշուած երկու դասարաններով:

Բայց երկրի քաղաքական դրութիւնը գնալով ծանրա-
նում էր: Գաւառներից աւելի և աւելի անհանգստացու-
ցիւ լուրեր էին գալիս, նոյն իսկ քաղաքում խլրտումներ
և ունեցողութիւններ տեղի ունեցան հայերի դէմ, որ ա-
ռանց առաջնորդի անմիջապէս ձեռք առած կտրուկ մի-
ջոցների կարող էին վտանգաւոր կերպարանք ստանալ: Դեռ
ապրիլ ամսի սկզբին Ղարաբաղում մի հայ գիւղ էր կո-
ղպտուել, որի համար խիստ զիմուճներ էին եղել թէ
սեղական կառավարութեան և թէ Թէյրան, աւարառու-

թիւնների շարունակութիւնը խափանելու համար: Իսկ
յունիսի սկզբներին լուր հասաւ, որ Ուրմիոյ Բարանդու-
ղի վիճակում երեք խառն ասորի-հայաբնակ գիւղեր կո-
ղպտուել և այրուել էին, բնակիչները ծանր հարստահա-
րութեան ենթարկուել: Հորկ եղաւ այդ պատճառով առ-
կախ թողնել յօգուտ Կենդրոնական դպրոցի եռանդով և
յաջողութեամբ սկսուած հանդանակութիւնը և նոր հան-
գանակութիւն բանալ, հանդերձեղէն ժողովել Բարանդու-
ղի արկածեալների համար: Միաժամանակ նոցա պաշտպա-
նութեան համար չ'բաւականանալով պարսից կառավարու-
թեանն արած զիմուճներով՝ Կարապետ ծ. վարդապետը
Սարպատականի կուսակալի հաւանութեամբ մի ազդու
գրութիւն ևս ուղղեց չորս քրիստոնէայ պետութիւնների
Թաւրիզի հիւպատոսներին և խնդրեց իրենց կառավարու-
թիւնների ուշադրութիւնը հրաւիրել թուրք-պարսկական
սահմանադիւրի վրայ դառնուող մի բուռն քրիստոնէաների
անօգնական վիճակի վրայ, և միահամուռ ձեռնարկու-
թեամբ գալիք վտանգների առաջն առնել: Այլ և՛ Ս. Թա-
դէոս վանքի նախկին վանահայր Գէորգ վրդ. Նալբանդեան,
որ առաջ ուղարկուած էր Սալմաստի վիճակը գործակա-
լական խորհուրդ ընտրելու և վիճակի այլ և այլ գործե-
րը կարգի դնելու, ուղարկուեց այժմ Ուրմիոյ վիճակը՝
թէ արկածեալներին խնամք տանելու և թէ գործակա-
լական խորհուրդ ընտրելու և բարեկարգութեան վրայ
հսկելու: Սակայն բուն իսկ Թաւրիզում յառաջ եկած բար-
դութիւններն ստիպեցին շուտով ամեն ուշադրութիւն ի-
րենց վրայ կենդրոնացնել: Պարսից մէջլիսի ռմբակոծու-
թիւնից յետոյ՝ միապետական և սահմանադրական կու-
սակցութիւնների մէջ արդէն առաջուց սկսուած կռիւր
Իսկական պատերազմի փոխուեց: Քաղաքը բաժանուեց եր-
կու կռուող բանակների, հայկական թաղերը մնացին սահ-
մանադրականների իշխանութեան տակ, իսկ հակառակ

կուսակցութեան վրիժառուութիւնից փախչող շատ պարսիկ ընտանիքներ տալալինեցին հայերի տները: Հարկաւոր եղաւ մի կողմից հարեանական-եղբայրական օգնութիւն ցոյց տալ այդ խեղճերին, միւս կողմից պաշտպանուել ու պաշտպանել գաւառների անօգնական հայութիւնը այն մեղադրանքների դէմ, թէ հայերը պարսից շահի թշնամիների կողմն են անցել: Այդ բոլորը առաջ տարուեց այնպիսի խոհեմութեամբ, թէ տեղական իշխանութիւններին և թէ իրեն շահին այնպիսի կտրուկ դիմումներ եղան, յենուելով նաև ռուսաց հիւպատոսի ազդու բարեխօսութիւնների վրայ, որ մի կողմից տեղական մահմեդական ազգաբնակչութեան հայերի մասին ունեցած համարումը շատ բարձրացաւ և աւելի սերտ բարեկամական յարաբերութիւններ ստեղծուեց նրանց հետ, միւս կողմից Շահնշահի կառավարութիւնը մնաց բարեհաճ դէպի հպատակ հայութիւնը:

Մինչ այս՝ հայրապետական ընտրութեան օրերը մօտենում էին: Երբ պատգամաւոր ընտրուեց թեմի կողմից՝ առաջնորդի հետ համադրային ժողովին մասնակցելու համար, թեմական ժողովը այդ պատգամաւորի վրայ պարտաւորութիւն դրեց արուելիք առաջարկների և կաթողիկոսական թեկնածուների վերաբերեալ հրահանգների հետ, որ եթէ վարդապետի թեկնածութիւն ընդունուի՝ ինքը թեկնածու ներկայացնէ և թեմի կողմից ծայն տայ իրենց առաջնորդ Կարապետ ծ. վարդապետին: Այսպէս մասնակցելով հոկտեմբերի վերջին Տ. Տ. Մատթէոս Բ. Հայրապետի ընտրութեան՝ Կարապետ ծայրագոյն վարդապետը աչքի ընկնող դիրք ունեցաւ նախընթաց խորհրդակցական ժողովներում և մօտիկ յարաբերութեան մէջ եղաւ յատկապէս Տանկաստանից եկած հոգևորական և աշխարհական պատգամաւորների հետ:

Ընտրութիւնից յետոյ Թիֆլիզ գնալով և այնտեղ լսե-

լով, որ Թաւրիզի մերձակայ Մուսամբար հայ դիւղը յարձակման էր ենթարկուել, կողոպտուել և շատ զոհեր տուել, և որ Ղարադաղի և ուրիշ գաւառների հայերն էլ վտանգի մէջ էին՝ համախմբեց Թիֆլիսաբնակ պարսկահայերին, նոցա և ուրիշ խոհական ազգայինների խորհրդակցութեամբ բողոքի և խնդրանաց հեռագիր ուղարկեց շահին, մի յանձնախումբ ընտրել տուեց, որ զրսից հսկէր և ձեռքից եկած օգնութիւնը հասցնէր պարսկահայերին: Ապա Կարապետ ծ. վարդապետն ուղևորուեց Բաղու, ուր եկեղեցում նկարագրելով այն ծանր դրութիւնը, որի մէջ գտնուում էր Ատրպատականի հայութիւնը և այն նիւթական տագնապը, որ յառաջացել էր արդէն Մուսամբարցիների համար, և յառաջ դալ կարող էր շուտով Թաւրիզի և ուրիշ տեղերի հայերի համար, հասարակութեան ուշադրութիւնը և օգնութիւնը խնդրեց: Յետոյ հանգանակութիւն կատարելով՝ ժողովեց 5155 բուբլի, թողեց, որ հանգանակութիւնը շարունակուի Թումանեանց առևտրական տան միջոցով, իսկ ինքը մի քանի ուրիշ խնդիրներ ևս կարգադրելով՝ վերադարձաւ Թիֆլիս: Ի միջի այլոց Միրզաբեգեան եղբայրներին համոզեց 1300 բուբլի նպաստ տալ իրենց վաղամեռ դստեր յիշատակը պահող Թաւրիզի թեմական տպարանին:

Արդէն առաջ Թիֆլիզում բանակցութիւն էր սկսել պարսկաստանից իւր հարստութիւնը շահած անգաւակ Եզոր Զոհրաբեանի հետ՝ համոզելու համար նրան, որ մի խոշոր նուիրաբերութիւն կամ կտակ անէ յօգուտ Ատրպատականի հայութեան: Այժմ՝ վերադարձին երբ նորոգել էր կամենում բանակցութիւնը, Զոհրաբեանը յանկարծ վախճանուեց և յայտնուեց, որ նա նախօրօք 70,000 բուբլի կտակած է եղել Թաւրիզում թեմական դպրանոց կառուցանելու նպատակով: Մնում էր պատշաճաւոր յարգանք մատուցանել հանգուցեալին, որ և կատարուեց՝ Թիֆլի-

սում եղած պարսկահայերին յուզարկաւորութեան հրաւիրելով, եկեղեցում դամբանական խօսելով և ամեն կերպ նպաստելով բարերարի թաղումը փառաւոր դարձնելու:

Թիֆլիզում Կարապետ ծ. վարդապետը ներկայացաւ նաև փոխարքային, ջանաց Ստրպատականի հայութեան մասին տարածուած սխալ կարծիքները փարատել և միջնորդութիւն խնդրեց՝ Ռուսաց կառավարութեան կողմից Թաւրիզի Արամեան դպրոցին տուած 550 ռուբլի նպաստը նորոգելու, որ մի քանի տարիներէից ի վեր ընդհատուել էր: Այդ միջնորդութիւնը յարգուեց և դպրոցն ստանալով նախկին տարիներէից անվճար մնացած նպաստի մեծագոյն մասը, շարունակեց ստանալ սարէց սարի յիշեալ նպաստը:

Այս միջոցին քաղաքական դրութիւնը Ստրպատականում դնալով աւելի և աւելի բարդանում էր: Արդէն Կարապետ ծայրագոյն վարդապետը Թաւրիզից մեկնելիս հիւպատոսարանի ազգու միջամտութեամբ միայն կարողացաւ անվտանգ անցնել սահմանը՝ իր հետ անցկացնելով նաև մի քանի տասնեակ ուրիշներ: Այժմ, հակառակ շատ բարեկամների խորհուրդներին, որոնք այսպիսի փախուցաւոր դրութեան մէջ նրա Թաւրիզ վերադառնալը անխօսեմութիւն էին համարում, շտապեց այնտեղ հասնել, որպէսզի իսպառ չ'փակուէր ճանապարհը, որն արդէն ամայացած էր՝ շրջակայքում պատող հրոսակախմբերի աւարառութիւնների շնորհիւ: Դեկտեմբերի վերջին նա տեղ հասաւ, որից յետոյ քաղաքը հետզհետէ մտաւ պաշարման վիճակի մէջ. հազորդակցութիւնը դրսի աշխարհի հետ ընդհատուեց. միայն Ռուսաց հիւպատոսարանի փոստն էր շաբաթը մի անգամ Զուլֆա տարւում և բերւում: Հասկանալի է, թէ որքան դժուար պէտք է լինէր մանաւանդ հայոց առաջնորդի կացութիւնը այսպէս չորս կողմից պաշարուած, հրացանների հարձառման մէջ և թնդանօթների

որոտի ներքոյ ապրող մի քաղաքում, որի ներսը սահմանադրութեան պաշտպան յեղափոխականներն էին իշխում, իսկ դուրսը Շահնշահին հաւատարիմ համարուող զօրքն ու հրոսակապետերը: Եւ նա իւր վրայ ծանրացած զգալով թէ՛ ներսի և թէ՛ դրսի հայ ժողովրդեան ապահովութեան հոգսը՝ պէտք է այնպիսի աշխուրջ խօհեմութեամբ ու զուշութեամբ շարժուէր, որ ոչ քաղաքում բոլորովին ինքնիշխան դարձած յեղափոխականները վնասէին հայերին, ոչ էլ վաւառներում ոսնակոխ անէին հայութիւնը՝ ամբաստանելով նրա ներկայացուցիչ առաջնորդարանը իբրեւ անհաւատարիմ թաղաւորի և կողմնակից նրա թշնամիներ:

Այս վերջին փառնզն ի հարկէ աւելի մեծ էր. շատ մեծ կարող էր լինել նաև Թաւրիզի հայերի համար, եթէ պաշարողներին յաջողուէր վերցնել քաղաքը: Ուստի նա ամեն ջանք դործ էր դնում, որ քաղաքի բնիկ հայ աղգաբնակչութիւնը ոչ մի կերպ չ'եղնէ օրինականութեան սահմաններից. և ներսում իշխողներին պատշաճաւոր յարգանքը ցոյց տալով հանդերձ՝ կարեւոր խնդիրների համար Կարապետ ծ. վարդապետը դիմում էր քաղաքը պաշարող էյնպէս Գ. Գոյլէին, իբրեւ շահի կողմից կարգուած կուսակալի, ուղե-Գոյլէին, իբրեւ շահի կողմից կարգուած կուսակալի, և օգտուելով Պարսկա-Հնդկաստանի առաջնորդ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոսի թէհրանում գտնուելուց, նրա միջոցով հաւատարմական զղացումներ էր կարգում թաղաւորին ու փառահայցում, որ հայ ժողովուրդը իւր պարտականութիւնների սահմանից չ'ի դուրս եկել և բոլորովին անմասն է միջազգային կռուին: Միաժամանակ զրաւոր և բերանացի դիմումներ անելով քաղաքում եղող հինգ հիւպատոսներին և բացատրելով հայերի անեղանկի դրութիւնը, խոստում էր առել, որ փառնզի բոլորէին ամեն պաշտպանութիւն ցոյց կ'տրուի նոցա կողմից և հայերը նոցա հպատակների հետ միահաւասար ընդհանուր հովանաւորու-

Թիւն կ'վայելեն, ընդհանուր ուժով կ'դիմադրեն քաղաքը վերցուելու դէպքում դրսի հրոսակների անդուստլ յարծա-
կումներին:

Այսպէս ամենաժանր տաղնապի մէջ ամիսներ անցան հայերի համար անվտանգ, մինչև 1909 թնի Ապրիլին Ռուսաց զօրքի գալով՝ քաղաքն աղատուեց պաշարումից:

Քանի պաշարումը սաստկանում էր, պատերազմի վտանգի հետ համահաւասար սպառնալից էր դառնում քաղաքում հացի սակաւութիւնը: Այստեղ ահա Բագում հանգանակած դրամը խիստ մեծ բարիք դարձաւ հայ չքաւոր դասակարգերի համար: Թաւրիղի հայոց աղքատախնամ ընկերութեան վարչութիւնը, որին յանձնուած էր այդ դրամի գործադրութիւնը, առաջնորդի և թեմական խորհրդի խորհրդակցութեամբ ալիւրի բաւական պաշար էր պատրաստել, և հաց թխել տալով բաժանում էր աւելի և աւելի չունեւորների. այնպէս որ մինչ պաշարման վերջին շաբաթներին մահմեդականները տառապում էին սովի ճիրաններու մ, հազարաւորներ կանաչ խոտով էին կերակրւում և սովամահ լինելու դէպքերը յանախում էին, հայերը զգալի նեղութիւն չ'կրեցին և մինչև իսկ հարիւրաւոր մահմեդականներ էլ սովի ամենասաստիկ ժամանակ հաց ստացան: Կարիքի մեծութեան հանդէպ՝ Կարապետ ծ. վարդապետը հեռադրով օժանդակութիւն խնդրեց Թիֆլիսից և Բագուից, և նրա կոչն անմիջապէս արծաղանք դատւ, հեռադրական կարգադրութեամբ բաւականաչափ նոր նպաստներ ստացուեցին: Միւս կողմից՝ նրա խորհրդով առաջարկութիւն եղաւ Թաւրիղի անջումանին հայոց աղքատախնամին զուգակշիռ մի աղքատախնամ ընկերութիւն էլ մահմեդականների համար հաստատել, որ և դուխ եկաւ հայոց աղքատախնամ վարչութեան գործակցութեամբ և քիչ օգնութիւն չ'հասցրեց աղքատութեան մէջ տառապող հազարաւոր թշուառների, միևնոյն ժա-

մանակ բարձրացնելով հայերի յարգն ու պատիւը իրենց հարեանների աչքում: Հանդանակուած դրամներից առաւ բաժին հանուեց Մուժամբար գիւղին, որի բնակիչները իրենց ամբողջ զոյքից զրկուելուց յետոյ յուսահատուած՝ տրամադիր էին, թողնելու գիւղն ու ցրուելու, բայց այդ նպատակի շնորհիւ եղներ զնելով՝ սիրա առան նորից մայրենի հողը մշակելու և շէնացնելու իրենց տունն ու տեղը. նոյնպէս և Մալմաստի գիւղերից մէկը, որի բնակիչները նոյնպէս կողոպուտի ենթարկուելով ցրուել էին ուրիշ գիւղեր. սրանք ևս նպատակ ստանալով շունչ առան և վերադարձան իրենց տեղը:

Պաշարումը վերցուելուց յետոյ թէպէտ քաղաքի բնակչութիւնը աղատուած էր վտանգից, բայց դաւառներում անապահով տեղեր դեռ շատ կային, որոնց մասին հոգ տանել պէտք էր, երկար ժամանակ ընդհատուած յարաբերութիւնները վերականգնել և նեղութեան օրերում առաջ եկած շատ կարիքներ դարմանել, մի շարք առկա մնացած խնդիրներ արծարծել և լուծումն տալ պէտք էր: Այս բոլորը անընդհատ աշխատութիւն և բաղմակոյմանի հետաքրքրութիւն էր պահանջում: Առաջնակարգ խնդիրներից մէկն էր դարձեալ թեմական կենդրոնական դպրոցի բացումը, որ ուսումնական տարուայ սկզբին կարելի չ'էր զուլալ բերել տիրող խառնակութիւնների պատճառով: Այժմ պատրաստ շէնք կար և Զոհրաբեանի կտակած խոշոր դումարը, թէպէտ դեռ տարի ու կէս յետոյ ալիսի սկսէր եկամուտ տալ, հաստատուն ապահովութեան երաշխիք էր ներկայացնում: Ուստի մայիս ամսին նորից թեմական ժողով հրաւիրուեց մէջլիսի հայ անդամ ընտրելու և ուրիշ կարեւոր խնդիրների հետ այս խնդրին ևս լուծումն տալու: Մի շարք խորհրդակցութիւններից յետոյ հողաբարձութիւն ընտրուեց թեմական կենդրոնական դրպրոցի համար առաջնորդի նախագահութեամբ, որ նախորդ

տարին ընդհատուած հանգանակութիւնը շարունակէր, ուսումնական տարրուայ սկզբին դպրանոցի Գ. և Դ. դասարանները բանալով՝ մի տարի պահէր տեղական ժողովրդի մատակարարած միջոցներով: Թողային ուսումնարանները պիտի ունենային այնուհետև մինչև Գ. դասարանը, որից ելած աշակերտները պիտի մտնէին դարձեալ կենդրոնական դպրոցի Գ. դասարան, և սա այդպիսով ունենար աւելի բարձր, կովկասեան թեմական դպրոցների համապատասխան դասընթաց: Հոգաբարձութիւնը իւր նախագահի հետ եռանդով առաջ տարաւ հանգանակութիւնը և ապահովեց դպրանոցի բացումը:

Մինչ այդ՝ նորընտիր Տ. Տ. Մատթէոս Հայրապետ տրդէն ժամանել էր Մայր Աթոռ: Թեմական ժողովը թեմական խորհրդի առաջարկութեամբ որոշելով որ առաջնորդի հետ երկու պատգամաւորներ ներկայ դնուին Վեհափառ Հայրապետի օժման՝ պարտաւորութիւն դրեց նոյա վրայ խնդրել Նորին Վեհափառութեան, որ եպիսկոպոս ձեռնադրէ և նորից թեմ վերադարձնէ իրենց առաջնորդին, հակառակ վերջինիս բացարձակ յայտարարութեան թէ պարտաւոր լինելով նոր հայրապետի ազատ տնօրէնութեան համեմատ շարժիլ և մտադրութիւն չունենալով երկար մնալու ներկայ պաշտօնում՝ բարոյական իրաւունք չի համարում իրեն այս թեմի անունով եպիսկոպոս ձեռնադրուել:

1909 թուի Սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած օծումից առաջ և յետոյ եղան խորհրդակցութիւններ պատգամաւորների մէջ, մի յանձնախումբ ընտրուեց նախագիծ մշակելու այն մասին, թէ ինչ կարևորագոյն խնդիրներ էին դրուած նոր հայրապետի առաջ և ինչ եղանակով ջանկարի կ'լինէր նոյա լուծումը: Կարապետ ծայրագոյն վարդապետը բոլոր խորհրդակցութիւնների մէջ եռանդուն մասնակցութիւն ունէր և յանձնախմբի անդամ էր:

Տ. Տ. Մատթէոս սրբազնագոյն Հայրապետը նրան տեսել էր 1894 թուին Կոստանդնուպօլստում, արտասահմանից վերադառնալիս, և շատ լաւ համարում՝ ունէր նրա մասին: Դեռ օծումից շաբաթներ առաջ, Բիւրականում պատուիրած էր եղել կանչել նրան հեռագրով Ս. Էջմիածին, բայց այդ պատուէրը չէր կատարուել. պատուէր ստացողները յաջողել էին այնպէս ձգձգել դրա դործադրութիւնը, որ նա շատ ուշ էր հրաման ստացել դնալու: Այնուամենայնիւ Հայրապետը ջանկութիւն էր յայտնել առաջին օրերը նրան Ս. Էջմիածնում պահելու, մասնակից անելու միաբանութեան կանոնադրութեան և համադրային եկեղեցական ժողովի ծրագրի մշակման, որոնց մասին, իւր խօսքերի համաձայն՝ մտածում էր սկզբներում: Սակայն հայրապետի շուրջն արդէն այնպիսի աղբեկներ էին առաջ եկիլ և հանգամանքներն այնպիսի ընթացք ունէին, որ երբ Ատրպատականի պատգամաւորներն իրենց առաջնորդի հետ ներկայացան և իրենց եղած յանձնարարութիւնը կատարեցին, իսկ Կարապետ Տ. վարդապետը թեմական ժողովի առաջ բերած առարկութիւններն այստեղ ևս կրկնեց, Նորին Վեհափառութիւնը առանց այլ և այլութեան համաձայնութիւն տուեց, որ ժողովրդի ներկայացուցիչների ջանկութիւնը կատարուի և իրենց առաջնորդը վերադառնայ իրենց մօտ: Հպատակելով այդ որոշման՝ Կարապետ Տ. վարդապետը օծումից մի շաբաթ յետոյ դնաց Թիֆլիս, որոշ համաձայնութեան եկաւ Ե. Զորարեանի կտակակատարների հետ՝ մի տարի յետոյ նորա կտակած գումարի տոկոսները Ատրպատականի թեմական կենդրոնական դպրոցին յատկացնելու նկատմամբ, ապա կազմեց փոքրիկ ուսուցչական խումբ և ճանապարհ դրեց դէպի Թաւրիզ: Ս. Էջմիածին վերադառնալով՝ հոկտեմբերի 25-ին, ինչպէս արդէն յիշեցինք, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն ընդունեց Մուշի առաջնորդ՝ Ներ-

սէս և Մայր Աթոռի միաբան Մխիթար և Մեսրոպ վարդապետների հետ. ստացաւ միաժամանակ եպիսկոպոսական պանակէ, և Վեհափառ Հայրապետի կողմից պատշաճաւոր դրութիւններ բերելով Ատրպատականի կուսակալի և պարսից նոր դահակալ մանուկ Շահի անունով, որոնցով Շահի դահակալութիւնն էր շնորհաւորում, իւր հայրապետական Աթոռ բարձրանալը և Ատրպատականի առաջնորդին եպիսկոպոս ձեռնադրելն էր յայտնում՝ Կարապետ եպիսկոպոսը նոյեմբերին վերադարձաւ Թաւրիզ:

Այս անգամ ևս նա պէտք է դառնէր իրեն առաջին իսկ քայլափոխից նորանոր դժուարութիւնների և խոչընդոտների առաջ: Դեռ քաղաք չ'մտած՝ նրան դիմաւորեցին մի խումբ Ղարաղաղցի հայեր, որոնք եկել էին օգնութիւն խնդրելու տեղական խաների անվերջ հարստահարութիւնների և սպառնալից շարժումների դէմ: Կառավարութիւնը ոյժ չուէր ոչ մի իրական օգնութիւն հասցնել և անսանձ խաներին պատժել, թէև ամենայն պատրաստակամութեամբ ընդունում էր առաջնորդի դիմումները: Թէպէտ Թաւրիզում նստած էր Ռուսաց զօրքը, բայց վրայ հասնող ձմեռը և քաղաքական հանդամանքները թոյլ չէին տալիս որ և է կերպով օգտուելու այդ զօրութիւնից: Կարապետ եպիսկոպոսն յօժար էր նոյն իսկ ձմեռն ու ամեն վտանգ արհամարհելով Ղարաղաղցիների հետ իրենց լեռները բարձրանալ, անձամբ վերահասու լինել ժողովրդի պէտքերին և իւր հօտին յուսահատ դրութեան մէջ չ'թողնել, եթէ միայն մի փոքրիկ պահակախումբ արուէր իրեն, բայց այդ ևս դանաղան նկատումներով անհնարին համարուէր: Մնում էր բաւականանալ կիսամիջոցներով՝ թղթերով, յանձնարարականներով, սփովիչ և յորդորական խօսքերով:

Առհասարակ երկարատե ներքին կռիւներից և լարւած վիճակից յետոյ՝ մի առանց այն էլ ամեն բանով աղ-

քատ և անդոր երկրի մէջ յառաջ էր եկել լքումն, անիշխանութիւն, անտեսական ծանր տագնապ, որ հարկաւ իւր աղղեցութիւնը դործում էր նաև թեմի գործերի վրայ: Արդէն մի տարին անցնում էր՝ ինչ նոր պատգամաւորներ պիտի ընտրուէին վիճակներից՝ նոր թեմական ժողով կազմելու համար, բայց այս նկատմամբ դաւադներն ուղղած դրութիւններն անգործադիր էին մնում, մեծ մասամբ խնդիրը նոր և մեծամասնութեանն անհասկանալի լինելուց զատ՝ հետաքրքրական ևս չէր իւր առօրեայ ցոււերի մէջ տապալուող ժողովրդի համար: Նոյն իսկ կենդրոնում ամենքը փախչում էին հասարակական գործերից. թեմական խորհրդի կազմը դարձեալ քայքայուել էր և հնար չէր լինում նոր կազմ ընտրելու: Առաջնորդարանը պարտքերի տակ էր, ամիսներով կարելի չէր լինում ոռհիկներ տալ և ամենակարեւոր պէտքերը հոգալ: Թեմական խղճուկ հասոյթները զանձել դաւադների հարստահարւած սակաւաթիւ աղքատ ժողովրդից, որի շատ մասը կարօտ էր դրսի օգնութեան, հեշտ գործ չէր: Հարկը ստիպեց մի թեթև հանդանակութիւն կատարել. քաղաքում, մի կերպ ժողովել նախկին պատգամաւորներին և թեմական խորհրդի ժամանակաւոր կազմ ընտրել տալ, համբերութեամբ կամաց կամաց կարգի բերել թեմի գործերը:

Մինչ այս՝ Եփրեմի Ղարաղաղում տարած յաղթութիւնները մեծապէս նպաստեցին բարձրացնելու հայերի արամադրութիւնը, այն կողմերում սանձ վնելու առ ժամանակ խաների կամայականութիւններին, առհասարակ եռանդ շարժելու երկրի մէջ և բաւական ոյժ տալու կառավարութեանը: Այդպիսով կարելի եղաւ նաև առաջ տանել տեղական իշխանութիւնների թուլութեան ու անդիլութեան պատճառով երկար ժամանակ քաշքշուող մի քանի խնդիրներ, ինչպէս օրինակ մի 12 տարեկան դաւառացի հայ աղայի խնդիրը, որին բռնի կերպով մահմեդա-

կանացնել էին կամենում և յամառ ու խիստ դիմումներ լից յետոյ միայն առաջնորդարանին յանձնեցին:

Մենք տեսանք Կարապետ վարդապետի Երևանի առաջնորդութեան նկարագրութիւնից, որ նրա առաջնորդական գործունէութեան աչքի ընկնող կողմերից մէկը ամբողջ թեմի շրջելը և առ տեղեալն բոլոր առօրեայ գործերի հետ ծանօթանալն ու կարգադրելն է: Սակայն վերջին տարիները Պարսկաստանում տիրող քաղաքական աննպաստ պայմաններն արգելք էին եղել Կարապետ եպիսկոպոսին վիճակներն այցելութեան ելնելու: 1910 թուի դարնանը միայն, երբ Ատրպատականի գրեթէ բոլոր կողմերում խաղաղութիւն էր հաստատուել և ժողովուրդը փոքր ի շատէ ազատ շունչ էր քաշում, նա պատրաստուեց ճանապարհորդելու և իւր այցելութիւնն սկսեց մայիս ամսին ամենից կարեւոր և հայաշատ վիճակից՝ Սալմաստից:

Միայն այս վիճակում կրթական գործը առաջ էր գնացել և բաւականաչափ դպրոցներ կային. ուստի նա շտապում էր դպրոցական տարին չլրացած այնտեղ լինել և ծանօթանալ դպրոցների ներքին դրութեան: Մինչև այդ ժամանակ՝ առաջնորդարանի և թեմում դանդաղ գալոցների մէջ ոչ մի որոշ կապ չկար. մի ընկերութիւն, մի հաստատութիւն, մի անհատ դպրոց էր բաց անում և կառավարում, ինչպէս հասկանում էր կամ ինչպէս կարող էր: Առաջնորդարանին ոչ մի հաշիւ չէր տրւում: Կարապետ եպիսկոպոսի նպատակն էր թեմական կանոնադրութեան համաձայն բոլոր դպրոցների համար ծխական խորհուրդ կամ հոգաբարձութիւն ընտրել տալ, պարտաւորացնել, որ նոքա կանոնաւոր հաշիւ պահեն և ներկայացնեն թեմական խորհրդին, ենթարկուեն նրանից ընդունած միօրինակ կանոնադրութեան և ծրագրին, մշտական կապ պահպանեն նրա հետ:

Սալմաստում վերջին տարին ընտրուած էր շրջանա-

յին տեսուչ, որի հետ և Կարապետ եպիսկոպոսը դիտաւոր դիւղերի դպրոցներն այցելեց, և բաւական բարեկարգ վիճակի մէջ գտնելով՝ հարկաւոր կարգադրութիւններն արեց և տեղեկադիր ստացաւ: Ապա՝ հրաժարած գործակալական խորհրդի համար նոր ընտրութիւն կատարեց, նոր գործակալ նշանակեց. ուր որ ծխական խորհուրդներ չկային, նոր ընտրել տուեց. ստուգեց և լրացրեց վիճակային պատգամաւորների ընտրութիւնը, թեմական հասցիների համար հաստատուեն չափեր որոշեց, վիճակի քահանաների ընդհանուր ժողովներում նոյա տնտեսական դրութեան բարւոքման և պատուաւոր դիրք պահպանելու համար կարգեր սահմանեց, շրջեց բոլոր հայաբնակ գիւղերը, վերահասու եղաւ ժողովրդի բազմադիմի կարիքներին, մեքթաթարեց, խրատներ և յորդորներ կարգաց, բազմաթիւ խնդիրներ առ տեղեալն վճռեց: Այցելեց նաև Դերեկի խնդիրներն առ տեղեալն վճռեց: Այցելեց նաև Դերեկի վանքը, որը վերջին տարիներն աւերակ ու ամայի էր մնացել, վերանորոգութեան և ուխտագնացութեան սկիզբը դրեց, կարգադրեց, որ այնուհետև կանոնաւոր վերահսկողութիւն լինէր և ջանք դորձ դրուէր Սալմաստի բարեպաշտ ժողովրդեան նուէրներով վանքը նորոգելու, շրջակայ վանքապատկան հողի վրայ հաստատուեն բնակիչներ տեղաւորելու և ուխտագնացութիւնը վերակենդանացնելու, դրանով հետաքրքրութիւն առաջ բերելով ժողովրդի մէջ դէպի եկեղեցին:

Սալմաստից Կարապետ եպիսկոպոսն անցաւ դէպի Խոյ և Մակո, որտեղ հայ ժողովուրդը շատ աւելի ճնշուած է և խեղճ, իւր տնտեսական, կրթական և քաղաքակրթական դրութեամբ շատ աւելի յետ մնացած, քան թէ Սալմաստում: Մասնաւոր ջանքերով պահուող դպրոցներ կային միայն Խոյում և մօտիկ Սէյդապար գիւղում. թէ այդտեղում հոգ տանելով, որ աւելի հաստատ հիմքերի վրայ դրուի դպրոցական գործը, և թէ ուրիշ տեղերում

միջոցներ ձեռք առնելով, որ աստիճանով զարգացնեն բացումը, նա այս տեղերում էլ նոյն կարգադրութիւններն է անում վիճակային դործերի վերաբերութեամբ, ինչ որ արդէն շեշտեցինք Սալմաստի նկատմամբ: Բայց այդ աշխատեց տեղական իշխանաւորների աչքում հայերի վարկը բարձրացնել և ցոյց տալ, որ նրանց հետ աւելի մարդավարի պէտք է վարուել և նրանք էլ մի հովանաւոր և պաշտպան ունին: Յատկապէս Մակուի Սարգսրը, որ մի փոքրիկ ինքնակալ բռնաւոր է իւր իշխանութեան սահմաններում և ոչինչ լսել չէր ուղղում պետութեան նորահաստատ սահմանադրական կարգերի մասին, շատ յարգալից ցոյցերով և պատիւներով ընդունեց հայոց առաջնորդին. իսկ սա աշխատեց նրա բարեկամութիւնը գործ դնել յօգուտ այս բնիկ հայկական գաւառում ողբերգական անցեալի կրանումից զերծ մնացած շատ ստեղծութիւ և շատ զրկանքների ենթակայ հայերի:

Այցելեց նաև Արտազու հռչակաւոր Ս. Թադէոսի վանքը, պատմական յիշատակներով այնչափ հարուստ, իսկ կանգուն մնացած հեաքերով խիստ աղքատ Շաւարշանք. հոգ տարաւ, որ հնադարեան վանքը նոր աւերումներից զերծ մնայ, տնտեսապէս աւելի բարւոք վիճակ ունենայ և գէթ մօտի փոքրիկ դիւղի հայ բնակիչներին պատսպարել ու նոցա զաւակներին կրթել կարողանայ: Ծանօթացաւ նաև այն տեղերի հետ, որոնք առաջ վանքի կալուածն են եղել և հետզհետէ յափշտակուել են մահմեդական բռնաւորների կողմից, որոնցից 12—14 զիւղերի կալուածագրեր և այլ արտօնագրեր զեռ պահուում են առաջնորդարանում, աւելի յաջող հանդամանքների սպասելով հրապարակ հանելու և արդարութեան վերականգնումը պահանջելու համար: Աւելի հաստատ են մնացել Մակուի վիճակի միւս հռչակաւոր վանքի՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի կալուածական իրաւունքները, որոնց դէմ սակայն

վերջին տարիները մի հարեան ռուսահայասակ Թուրք կալուածատէր օտնծղութիւններ էր արել: Այդ առթիւ սխառած դատը պաշտպանելու համար Կարապետ Էպիսկոպոս ռուս-պարսկական սահմանը անցաւ, եկաւ Ջուֆա, հանդիպեց Թաւրիզի Ռուսաց հիւպատոսարանից ուղարկուած պաշտօնեային, զիտեց նրա հետ Երասխի երկու ափերից վանական կալուածի այն մասը, որի միջով յիշեալ կալուածատէրը առու է փորել և մօտ մղոն ու կէս տեղ վանքի կալուածից դրաւել է կամենում, տեղացի վիանքի ցուցմունքներով և հակառակօրդ կալուածատիրոջ ներկայութեամբ արժանադրութիւններ կազմել տուեց, և գործը դրեց վանքի համար ըստ տմենայնի նպատաւոր ընթացքի մէջ: Կամենում էր ապա դէպի Ղարաբաղ անցնել, բայց անակնկալ արդելաութիւնների հանդիպելով վերադարձաւ Թաւրիզ:

Ընթացիկ գործերը կարգի դնելուց յետոյ՝ նա ուղեորուեց յուլիսի 19-ին դէպի Մալաղա. հանապարհին կանգ առաւ Դուխարդան մեծ գիւղաքաղաքում, որ առաջ հայ բնակիչներ է ունեցել և նոցանից մնացել է մի կիսաւեր եկեղեցի, կիսով չափ մահմեդականների ձեռքն անցած և ծառաստան դարձած գերեզմանատուն և էջմիածնապատկան մի ծառաստան մօտակայ դիւղում: Դիտեց այդ աղքային սեպհականութիւններն ու միջոցներ ձեռք առաւ, որ զատաւարութեամբ յետ խլուին գերեզմանատան յափշտակուած մասերը և աւելի արդիւնաւոր դարձուի ծառաստանը: Մարաղայում ծխական զարոյցը փակուելու փոխարէ մէջ էր և եկեղեցական գործերը շատ խառն էին: Այնտեղ նա ընտրել տուեց ձեռնհաս գործակալական խորհուրդ, որ միաժամանակ զարոյցի հոգարարութեան պաշտօնը պիտի կատարէր և նորա ապահովութեան միջոցներն ձեռնարկէր:

Այդտեղից Կարապետ Էպիսկոպոսն անցաւ նախ դէպի

Միանշա՞նի թրքախօս շրջանը և ապա դէպի Սոս-Ջէ-
լա՞ղ՝ պարսկական Գրգստանի կենդրոնատեղին, որտեղ պար-
սիկ իշխանութիւնը զրեթէ ոչ մի ոյժ չունէր և որի հա-
նապարհները խիստ վտանգաւոր էին դարձել: Երկու տե-
ղերում ևս իւր վարչական հրահանգիչ գործունէութեանը
հաւատարիմ, նա գործերը կարգի բերեց, յանձնարարեց
օժանդակել դպրոցական գործին, և յորդորեց հաւատա-
րիմ մնալ մայրենի եկեղեցուն և մայրենի լեզուն վերա-
կենդանացնել դպրոցի և եկեղեցու միջոցով: Ի վերջոյ՝
միտիթարելով նաև Դարալարէ գիւղի սակաւաթիւ և ծանր
բռնութեանց ճնշման տակ դանդաղ հայերին՝ Կարապետ
եպիսկոպոսն անցաւ Սոս-Ջէ-լա՞ղ:

Այս վիճակն և Ուրմիոյ վիճակին կից Բաղաշա-
շա՞նք, երկուսն ևս նախընթաց վիճակի պէս թրքախօս,
դանդաղ էին արդէն Օսմանցոյ դրաւած սահմաններում.
այնպէս որ նա մի քանի օր պիտի հանապարհորդէր կաս-
կածելի պահակների հետ մի տեղում, որի իսկական իշխա-
նաւորը յայտնի չէր: Դարալարէ 30 տուն հայերին միա-
ցնելով Սուլդուզի 130 տան հետ և նոցա համար մի ընդ-
հանուր գործակալական խորհուրդ ընտրել տալով՝ նա շատ
յորդորեց և համոզեց, որ թողնեն դաղթեն այս անհիւ-
րընկալ տեղերից դէպի մի այնպիսի հայաշատ գաւառ, ուր
կարող էին ելնել այժմեան ստրկական վիճակից, համա-
խմբուել, կանոնաւոր եկեղեցի և դպրոց ունենալ, հայ լե-
զուն և հայ քրիստոնէական կեանքը վերակենդանացնել ի-
րենց մէջ, մարդավարի ապրել և յառաջագիծել: Խոստա-
ցաւ նաև հող տանել այդպիսի մի յարմարաւոր բնակա-
վայր գտնել նոցա համար և գաղթը դիւրացնող ամեն մի-
ջոց ձեռք առնել:

Անցնելով ապա Բարանդուզի շրջանից և այցելելով հա-
նապարհին արտաքինով ու ներքինով զրեթէ ամբողջա-
պէս թրքացած և միայն անունը պահած հայերին, նա

օգոստոսի սկզբին հասաւ Ուրմի: Այս քաղաքի ու գաւա-
ռի աղգաբնակութեան բաւական ստուար մասը ասորի լի-
նելու համար՝ երկար ժամանակներից ի վեր քրիստոնէա-
կան զանազան դաւանութիւնների քարոզիչներ հաստատո-
ւել են այստեղ, մրցման օրինաւոր և ապօրինի միջոցնե-
րով միմեանց ձեռքից խլում են իւր փոփոխամտութեամբ
և կասկածելի բարոյականով յայտնի ժողովրդի խղճուկ մնա-
ցորդներին: Այնպէս որ՝ ոչ միայն քաղաքում է զգալի
բազմաթիւ միսիոներական ընկերութիւնների անախորժ
մրցումը, այլ և շատ ասորաբնակ գիւղերում իրար կողքի
շարուած են նեստորական, կաթոլիկ, պրաւոսլաւ, բողո-
քական այս ու այն դաւանութեան եկեղեցիներ. նոյն իսկ
կան ընտանիքներ, որոնց մէջ մի եղբայրը կաթոլիկ քա-
հանայ է, երկրորդը՝ պրաւոսլաւ, երրորդը՝ բողոքական
պատար: Հայերը, որ այս վիճակում մօտ հազար տուն են
հաշւում, շատ քիչ են ենթարկուել միսիոնարների աղդե-
ցութեանը. բայց և դրա փոխարէն զգալի կերպով յետ են
մնացել ասորիներից կրթութեամբ: Մինչ ասորիների մէջ
ամեն տեղ դպրոց կայ և համարեա 90% զրադէտ է հա-
մարւում, հայոց դպրոցների և զրադէտների թիւը համե-
մատաբար շատ սակաւ է: Քաղաքում միայն 60 տան
չափ հայեր կան, բայց նոցա մէջ մի քանի աչքի ընկնող
առևտրական տների ներկայացուցիչներ կան, որոնց ձեռ-
քում է իւր հարուստ արդիւնաբերութեամբ և ծանկա-
ստանի հետ ունեցած կենդանի հաղորդակցութեամբ նշա-
նաւոր այս կենդրոնի վաճառականութեան մի կարևոր
մասը: Այս ամենն ի նկատի ունենալով՝ Կարապետ եպիս-
կոպոսը նախ հողաբարձութիւն ընտրել տուեց աղդեցիկ
անձերից, ստորագրութիւն բաց արեց և ապահովութեան
միջոցների ձեռնարկեց, որպէս զի վերաբացուէր քաղաքում
վերջին տարին փակ մնացած դպրոցը և հայ մանուկները
չ'հարկադրուէին միսիոներական դպրոցներն յանախել: Սրա

համար ներկայացուցիչներ հրաւիրեց զաւառից, ընտրել տուեց վիճակային պատգամաւորներ և գործակալական խորհուրդ, որ հեռուից կարելի էր եղել զրաւոր հրահանգներով զլուխ բերել. մինչդեռ այս վիճակում ամենից աւելի կարիք կար մի ներկայացուցչական մարմնի, որ թէ՛ ներքին ազգային եկեղեցական կեանքի վերաբերեալ բազմադիմի խնդիրների ընթացք տար և թէ՛ մասնաւոր հայերի դատը պաշտպանէր զանազան իշխանութիւնների առաջ:

Այցելելով միաժամանակ պարսիկ և օտար կառավարչական հաստատութեանց, միսիոներական մարմինների ներկայացուցիչներին և խոշոր կալուածատէրերին, որոնք առանձնապէս շատ են Ուրմիում և շտապել էին նրա հանդիսաւոր կերպով քաղաք մուտք գործելու ժամանակ մարդիկ ուղարկել առաջը և այլ պատիւներ տալ, հայոց առաջնորդն աշխատեց բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատել նոցա և իւր հօտի ներկայացուցիչները մէջ, առնել ի միջի այլոց մի քանի կալուածատէրերի համաձայնութիւնը՝ տեղ տալու իրանց կալուածներում Սուլիզուղից դաղթող հայերին: Նրջեց այնուհետև կարեւորագոյն զիւղերը, ընտրել տուեց ժողովրդական ներկայացուցչութիւններ ծխական գործերը վարելու համար, ստորագրութիւններ առաւ ժողովրդից, որ որոշ տուրքեր վճարելով՝ առաջիկայ ուսումնական տարուանից 6—7 զիւղերում կանոնաւոր ուսումնարաններ բանան, ինչպէս և շատ խնդիրներ առ տեղեալ կարգադրեց: Քաղաք գնալուց յետոյ հարց դարձեցրեց կառավարութեան առաջ՝ նախկին անիրաւաբար առնուած ինչ ինչ տուրքեր կարճելու և շտապեց Օգոստոսի 15-ին, Ս. Աստուածածնի տօնին, Թաւրիզ հասնել:

Այստեղ մնաց երկու շաբաթ և այդ միջոցում այցելեց չորս մզոն հեռաւորութեան վրայ գտնուող Մուժամ-

լար զիւղը, որ նախորդ տարուայ աւերումից հազիւ սկսել էր շունչ քաշել և շէնանալ: Այդ զիւղի 60 տուն հայ աղքատ ժողովուրդը, խրախուսուած առաջնորդի այցելութիւնից և յորդորներից, խոստանում էր կանոնաւոր դպրոց պահել առաջիկայում և աւելի ու աւելի եռանդով աշխատել զիւղի բարգաւաճման համար:

Այս օրերում ստացաւ նաև Ս. Աննայի Բ. աստիճանի ուսանական շքանշանը, որի համար 1910 թուի ապրիլի 2-ին արձակուած կայսերական հրովարտակի մէջ նա իբրև վարդապետ և Ս. Էջմիածնի սոսկ միաբան է յիշուած, որովհետև շքանշանի առաջարկութիւնը եղել էր 4 տարի առաջ ի գնահատութիւն նորա հայ-թուրքական ընդհանրութեան ժամանակ գործ դրած խաղաղական ջանքերի:

Սեպտեմբերի 4-ին մի խումբ Բէյվաշի հայերի ուղեկցութեամբ մեկնեց նա դէպի Ղարաբաղ: Քէյվանը Ղարաբաղի չորս հայաբնակ վիճակների մէջ ամենից հեռաւորն է Թաւրիզից և վերջին տարիների ընթացքում շատ էր նեղուել մերձակայ քրդական ցեղերի պետերից: Այս վիճակի զիւղացիների ներկայացուցիչներն եկել էին Թաւրիզ և առաջնորդի օժանդակութեամբ դատ բաց արել իրենց կողմի ամենից ուժեղ և փառնաւոր ցեղապետի՝ Քեարիմ-խանի դէմ, որից յետ էին պահանջում աւելորդ վերցրած հարկեր՝ 30,000 բուբլու չափ և ուրիշ վնասներ: Նոցա Թաւրիզում գտնուած միջոցին Քեարիմ-խանի որդին յարձակումն էր գործել տուել իւր բնակութեան մօտիկ հայ զիւղի վրայ և զանազան վնասներ հասցրել հայերին:

Այսպիսի շահատակութիւնների առաջն առնելու համար Կարապետ եպիսկոպոսը նախ ուղեւորուեց դէպի Ղարաբաղի նահանգական կենդրոնը՝ Սհար՝ ուր հիւրընկալուելով նահանգապետի մօտ և խոստում առնելով, որ իւր յետեւից մի պաշտօնեայ կուղարկուէր՝ հայերին հասած

վնասներն առ տեղեալն քննելու և հատուցման մասին հոգ տանելու, դժուարակոխ ճանապարհներով ուղևորուեց զէպի Բէյվանի գիւղերը: Դեռ երբէք առաջնորդ եպիսկոպոս ոտք չէր դրել Ղարադաղ, և մանաւադ այս հեռաւոր վիճակը մնացել էր ամեն ուշադրութիւնից զուրկ, ըստ ամենայնի յետ ընկած դրութեան մէջ: Դպրոց այս վիճակի հայ զիւղերում երբէք զոյուլթիւն չէ ունեցել. եկեղեցի կոչուած էին այնպիսի կիսաւեր, կատարելապէս մերկ խրճիթներ, որ ոչ մի գաղափար տալ չեն կարող Աստուծոյ տան մասին. ամեն բարեպաշտութիւն վերացած էր այնտեղ. բոլոր զիւղերը իւր զառամեալ հօր հետ հովուող միակ քահանայն օրինակատարութեամբ միայն կապուած է այս ողորմելի ժողովրդի և եկեղեցու հետ, որի քաղաքակրթական զարգացումն ևս գտնուած է կրօնական-կրթական համապատասխան ստոր աստիճանի վրայ: Կարապետ եպիսկոպոսը շրջելով զիւղերը՝ քարոզելով, յորդորելով, ծխական խորհուրդներ ընտրել տալով, խոստում և ստորագրութիւններ առաւ, որ զիւղացիք որոշ տուրքեր վճարեն և առաջիկայում դպրոցներ բանան երեք յարմարագոյն զիւղերում, ուր և ուղարկուին միւս հարեան զիւղերի երեխաները, որ նոքա սկսեն եկեղեցիների նոր պատշաճաւոր շէնքեր կառուցանել և ամեն ջանք գործ դնել հոգեպէս վերակենդանանալու: Այստեղ ևս կենդրոնական զիւղում գործակալական ժողովներ գումարեց, գործակալական խորհուրդ և վիճակային պատգամաւորներ ընտրել տուեց, հայերի քաղաքական դրութիւնն ապահովելու և սկսած դատն առաջ վարելու համար խորհրդակցութիւններ ունեցաւ և որոշումներ արաւ, արգելեց մեռելահացի և վաղաժամ նշանադրութեան անտեղի սովորութիւնները, քննեց և կարգադրեց բազմաթիւ տեղական խնդիրներ և այլն և այլն:

Ապա Կարապետ եպիսկոպոսը նոյնպիսի գործունէութեամբ

թեամբ շարունակեց իւր հովուական ճանապարհորդութիւնը նաև Մշղուաշի և Մեղափաշի վիճակներում, որոնց հայաբնակ զիւղերի մեծ մասը թուամանեանց յայտնի առևտրական տանն են պատկանում. հիւրընկալուեց այդ տան նահապետ պ. Սարգսի մօտ, օրհնեց նրա մատուցութիւնը՝ Վինա զիւղում իրենց կառուցած հոյակապ տան մէջ ուսումնարան բանալու այդ զիւղի համար և ջուլհականոց հաստատելու, որ զիւղացիներն արհեստ սովորեն. յորդորեց նոր գնումներով ընդարձակել իրենց կալուածները և աւելի աննպաստ պայմաններում ապրող հայերի համար ապաստանարան դարձնել, նորանոր հանրօգուտ ձեռնարկներով փառաւորել իրենց գերդաստանի անունը, որ Թաւրիզում էլ դպրոցներ է կառուցել և շատ ուրիշ բարեգործութիւններ արել:

Այս վիճակներում եղած միջոցին Կարապետ եպիսկոպոսին լուր են բերում, թէ Ռուսաստանից փախստեամբ վերադարձած Ռահիմ խանի որդին՝ Բէուք խանը մի քանի հարիւր ձիաւորներով մօտեցել էր Քէյվանին և ուղում էր յարձակուել Քեարիմ խանի որդու վրայ. իսկ վերջինս ապաստանել է մօտակայ հայ զիւղը՝ խնդրելով մոռանալ իւր արած փատութիւնները և պաշտպանել իրեն թշնամու դէմ: Հարկ եղաւ այլ կողմերի հայերից 25—30 հրացանաւոր օգնութեան ուղարկել և սարսել այնչափ, մինչև որ Բէուք խանը տեղի կտար այդ սարուկ համարում և արհամարհուած հայերի առաջ և իւր ցեղի մօտ հեռանալով՝ հանդիստ կ'ընդունէ նոցա: Ապա թէ այս անց ուղարկած մասին դրաւոր տեղեկութիւններ հաղորդելով Սարգսի մօտին դրաւոր տեղեկութիւններ հաղորդելով Սարգսի մօտին կ'ընդունէ նոցա: Ապա թէ այս անց ուղարկած մասին դրաւոր տեղեկութիւններ հաղորդելով Սարգսի մօտին կ'ընդունէ նոցա: Ապա թէ այս անց ուղարկած մասին դրաւոր տեղեկութիւններ հաղորդելով Սարգսի մօտին կ'ընդունէ նոցա:

Թաւրիզի Արամեան դպրոցն երկու զիւղեր և մի քանի զիւղամասեր ունի այս վիճակում ընդարձակ անասու-

ներով, որոնք նախկին կապալառուի կողմից կտրատուել և չարաչար շահագործուել էին և որոնց նկատմամբ առաջնորդարանը երկու տարուց ի վեր դատ էր վարում: Բացի այդ՝ շրջակայքի խաները շատ վնասներ էին հասցրել այս կալուածներին և տիրացել նոցա այս ու այն մասին, որոնց նկատմամբ նոյնպէս դատ էր սկսուած և հարկաւոր էր շարունակել այդ դատը: Կարապետ եպիսկոպոսը ծայրէ ի ծայր անցաւ կալուածների միջով, ծանօթացաւ նոցա ներկայ դրութեանը, դրաւած տեղերը տեսաւ և մի քանի անյետածդէի կարգադրութիւններ արաւ: Այլեւեց նաև այս կալուածների մէջ դտնուող չուժի վանքը, որ ունի ժէ. դարում շինուած մի փոքր քարուկիր կամարով եկեղեցի և մօտին մի քանի կիսաւեր բնակարաններ ուխտաւորների համար. անտառում լեռան լանջին առանձնացած ու անբնակ՝ նա մի ժամանակ յայտնի ուխտատեղի է եղել, իսկ այժմ գրեթէ ապաստարան է միայն մերձակայ Նորաշէն հայ գիւղի հովիւներին ու հօտաղներին: Այս վիճակում ևս եկեղեցիների բարեկարգութեան, դպրոցների պահպանութեան, թեմական հասոյթների կանոնաւորման և այլ կարգերի հաստատութեան համար կարգադրութիւններ անելով՝ Կարապետ եպիսկոպոսը մի երիտասարդ ուսուցչի քահանայ ձեռնադրեց վիճակի կենդրոնում. դրա կարեւորութիւնը խիստ զգալի էր այս բնդհանրապէս քահանայից զուրկ, 6—7 գիւղ մի քահանայի հովուութեան մնացած կողմերում: Անցնելով ապա մի քանի ուրիշ հայ գիւղերից էլ և անտանելի ճանապարհներով իջնելով Երասխի ափը՝ Կարապետ եպիսկոպոսն հոկտեմբերի 14-ին անցաւ Ռուս-Պարսկական սահմանը Օրդուբաթի մօտից և մի շաբաթ հայրենի գիւղում հանգիստ առնելով՝ ամսի վերջերին զնաց Ս. Էջմիածին:

Այստեղ թոյլաւութիւն ստացաւ Վեհափառ Հայրապետից կարն միջոցով Թիֆլիս գնալու, ուր ներկայացաւ

փոխարքային և միջնորդութիւն խնդրեց Ս. Ստեփանոս Նախավկայի կալուածական դատը ռուսական օրէնքով վարելու և Զոհրաբեանի կտակած գումարից Ռուսաց կառավարութեան վերցրած մօտ 9000 ռուբլի ժառանգական տուրքը յետ դարձնելու համար: Բացի այդ՝ տեսնուեց աչքի բնկնող պարսկահայերի հետ և թեմի վերաբերեալ մի քանի կարեւոր խնդիրների համար խորհրդակցեց, Ղարափաղցի հայերին ժողովի հրաւիրեց և յորդորեց հայրենակցական միութիւններ հաստատել՝ իրենց ձեռնադրարին նիւթական ու բարոյական շնորհներ հասցնելու: Տեղեկանալով ապա՝ որ նորոգ հանգուցեալ Մ. Թաւադեան մի բաւական խոշոր գումար է թողել բարեգործական նպատակների համար, դիմումներ արեց կտակատարներին և խնդրեց մի մասը յատկացնել Ատրպատականի հայոց թեմական կենդրոնական դպրոցին կից ապաստանարան հաստատելու գաւառացի երեխաների համար:

Վերադարձին, մինչ մի քանի կարգադրութիւններ խնդրելով իւր թեմի համար, պատրաստուած էր դէպի Թաւրիզ ուղեւորուել, սեղի ունեցաւ նոյեմբերի 19-ի չարաբաստիկ խօսակցութիւնը, որով Վեհափառ Հայրապետի ու շաղրութիւնը կամենում էր հրաւիրել դէպի մի քանի ձեռնարանական միաբանակիցների ցոյց տուած վերաբերմունքի վրայ, իսկ Նորին Սրբութիւնը նախօրօք զրգուռած վիրաւորական խօսքեր ասաց նրան, որ հարկադրուեց հրաժարագիր մատուցանել, խնդրելով աղաւ կացուցանել առաջնորդական պաշտօնից և թոյլ տալ իբրեւ սոսկ միաբան ռաջնորդական պաշտօնից և թոյլ տալ իբրեւ սոսկ միաբան Մայր Աթոռում դրական աշխատութիւններով զբաղուել:

Երբ օրեր անցան և Վեհափառ Հայրապետի կողմից ոչ մի կարգադրութիւն չեղաւ այդ հրաժարագրի նկատմամբ, մի կարգադրութիւն չեղաւ այդ հրաժարագրի նաև Ատրպատականի նա յայտնեց իւր հրաժարականը նաև Ատրպատականի թեմական ժողովին, որը ի նկատի ունենալով Կարապետ

Եպիսկոպոսի ցոյց տուած օգտակար և արդիւնաւէտ գործունէութիւնը, հեռագրական և գրաւոր դիմումներով խնդրեց Նորին Վեհափառութեան չ'ընդունել հրաժարականը և թեմ վերադարձնել նրան: Սակայն մինչ այս՝ Վեհափառ Հայրապետը ծանր կերպով հիւանդացաւ: Նրա շրջապատողներէից ոմանք նոր իմանալով, թէ երկու շաբաթ առաջ ինչ միջնադէպ էր տեղի ունեցել նորա և Կարապետ Եպիսկոպոսի մէջ, քսածնելի խորհուրդ յղացան շահագործելու այս հանգամանքը և լուրեր տարածելու, թէ Կորապետ Եպիսկոպոսի խօսքերի կամ հրաժարականի պատճառաւ յուզմունքն է յառաջ բերել Վեհի հիւանդութիւնը: Դեկտեմբերի 11-ին տեղի ունեցած Տ. Տ. Մատթէոս կաթողիկոսի յանկարծական մահը նոր ոյժ տուեց այդ լուրերին. մամուլի մի մասը փողոցի լուրերի վրայ հիմնուած և յետին մտքերով մի կատաղի արշաւանք ձեռնարկեց Կարապետ Եպիսկոպոսի դէմ: Թէպէտ բժշկական վկայութիւններով ու անհերքելի ցուցումներով ապացուցուեց այդ լուրերի անհեթեթութիւնը և չարամտութիւնը, անուամենայնիւ Կարապետ Եպիսկոպոսի դժբախտ հրաժարագիրը երկար ժամանակ լրագրական խմբածանքի նիւթ դարձաւ: Վերջ ի վերջոյ սակայն այդ ամբողջ շինծու աղմուկը չքացաւ, ընդհանրացնելով բանիմաց հայ հասարակութեան մէջ մի շատ նպաստաւոր կարծիք Կարապետ Եպիսկոպոսի անձնաւորութեան մասին. հակառակորդներն այնքան կարճամիտ էին գտնուել, որ խնդրի միայն մի երեսն էին ըմբռնել և յանկարծակիի եկած՝ պապականութեան մնացին, երբ խնդրի միւս երեսն երեսն եկաւ ու ինքնին հասկանալի դարձաւ այն բոլոր մարդկանց համար, որոնց աչքերն ու միտքը կուսակցական հաշիւներով չէին պղտորուած:

Վեհափառ Հայրապետի թաղումից յետոյ՝ Սինոդի Նախանդամ և Հայրապետութեան տեղակալ Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսը Կարապետ Եպիսկոպոսին և Ատրպատականի

Թեմական Ժողովին ուղղած պաշտօնական գրերով հաստատեց, որ հանդուցեալ Հայրապետը թեմական Ժողովի հեռագիրը ստանալուց յետոյ՝ կամեցել է յետ տալ Կարապետ Եպիսկոպոսի հրաժարականը և իւր թեմը վերադարձնել, ուստի և այդ ցանկութեան համապատասխան ինքն էլ կարգադրում է, որ նա վերադառնայ:

Այդպէս՝ Կարապետ Եպիսկոպոսն հնազանդելով եղած կարգադրութեանը, յունուարի 7-ին ուղևորուեց դէպի Թաւրիզ, ուր գտաւ ըստ սովորականին թեմի գործերը վայր ի վերոյ եղած, թեմական խորհուրդը կազմաւորած, յարաբերութիւնները լարուած, առաջնորդարանը անտեսական նեղ դրութեան մէջ: Ծննդեան տօները վերջանալուց անմիջապէս յետոյ գործի հրաւիրելով թեմական Ժողովը՝ հետզհետէ ընտրել տուեց թեմական կենդրոնական դպրոցի հոգաբարձութիւն, որ նոյնպէս հրաժարուած էր, թեմական խորհուրդ, որի ընտրութիւնը ամիսներով քաշքշուել էր և զլուխ չէր գալիս. թեմի գործերի կարգաւորութեան, կրթական գործի զարգացման և կենդրոնացման, առաջնորդարանի շինութեան և այլ կարևոր խնդիրներ հրապարակի վրայ դրեց, վերակենդանացրեց անմիջապէս յարաբերութիւնը գաւառների հետ՝ ամեն կողմից ուրախութեան և շնորհաւորութեան գրեր ստանալով իւր վերադարձի առթիւ, դիմումներ արաւ Մակուի և Ղարաբաղի հայերին ինչ ինչ ճնշումներից ազատելու համար, թեմական հասոյթները գանձեց և առաջնորդարանի անտեսութիւնը բարւոքեց՝ կարճ միջոցում առաջ բերեց գործերի կանոնաւորութիւն և ըստ ամենայնի դոհացուցիչ վիճակ: Եւ այս բոլորիս էլ Կարապետ Եպիսկոպոսն զբաղուած է Ղարաբաղում վերջերս տեղի ունեցած ճնշումների ու հարստահարութիւնների դէմ իւր չարատանջ հօտը ըստ կարելոյն պաշտպանելու հոգսով:

Մենք վերջացրինք Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդական գործունեութեան նկարագրութիւնը. չենք ուզում չափազանց գովասանքներ շռայլած լինել Կարապետ եպիսկոպոսի հասցէին, բայց արդարութեան պահանջ է խոստովանել, որ նրա գործունեութիւնը շատ օգտակար է եղել Ասորպատականի հայութեան համար. այդ բանը պարտաւոր է խոստովանել ամեն անաչառ մարդ. և Ասորպատականցիք իրենք քանիցս վկայել են այդ պաշտօնական գրութիւններով (եպիսկոպոսութեան վկայականի մէջ, նրանից առաջ կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր ուղարկելիս 1908 թուին, վերջին 1910 թուի նոյեմբերի հրաժարականի առթիւ): Իբրեւ վերջնական հաստատութիւն մեր ասածի և վերջաբան այս դիմի՝ կարեւոր ենք համարում այստեղ դնել մի երկու հատուած Թաւրիզեցիների այն բազմաստորագիր գրութիւնից, որով նրանք իրենց սիրելի առաջնորդի արժանիքներն և արդիւնաւէտ գործունեութիւնն են գնահատում նրա դէմ եղած մի վրդովեցուցիչ և անարդար յարձակման դէմ. «...Մենք, Գործին իրաւէի Թաւրիզեցիներ, պարտք ենք համարում յայտնել, որ Կարապետ եպիսկոպոսը երբեք տարուայ իր այստեղի առաջնորդութեամբ մեծապէս օգտակար է եղել ժողովրդի իրաւանքաւորութեան և այլ պէտքերին և իր անհատական Գործունեութեամբ ստեղծել լաւ համբաւ թէ մեր ժողովրդի, թէ Եւրոպացիների և թէ մանաւանդ Պարսից կառավարութեան աչքում: Եւ մենք, որ այսբան կարճ և փոթորկալից տարիներում ակնատես ենք եղել սրբազանի անուշապաստի գործունեութեան, զարմանում ենք, թէ ինչպէս հեռուում եղող և իրաւանքաւորութեան անպէտք... շտապել է, առանց այլ և այլութեան խաչ դնել այդ գործունեութեան վրայ, առանց հիմնաւոր փաստեր ունենալու: «Պէտք է աչքաթող չանել, որ Կարապետ սրբազանի

առաջնորդութիւնը զուգադիպել է Թաւրիզի յեղափոխական մրդկալից ժամանակաշրջանին, երբ ամեն ինչ մատուցած էր անօրինակ անիշխանութեան և ստեղծուել էր բազաբական մի կենդանու կացութիւն բոլոր պատասխանատու անձանց համար հաւասարապէս. ահա այդ միջոցին իսկ աջողուել է սրբազանին այնպէս Գործունեութեամբ, որ վերահաս ամեն պէտքի վրանքներն իրաւէի իւր ժողովրդին:

«Այս յուզումնալից տարիներում, շնորհիւ «Բարեկամ» ամսագրի, մենք հարստացանք մի կենդանական դպրոցով, որի համար թէև աշխատել էին նրա նախորդները, սակայն դուրս չէին բերել այդ:

«Սրբապետին և նախորդներին իր նախաձեռնութեամբ Կարապետ մի շարք կարեւոր Գործեր, ինչպէս օրինակ Արամեան դպրոցի Պարսից պետական նպաստի վերստացումը, որ դադարեցուած էր 14 տարիներից ի վեր. վերականգնումը նոյն դպրոցի Ռուսաց կայսերական կառավարութեան նպաստի, որ ջնջել էր մատենից իր ձեռքով Գործիչներ... Սրբազանը մեզանում յայտնի է իբրեւ անհատական և իրաւանքաւորութեան խնդիրներով լաւագոյն մի անձնաւորութիւն, և այս բոլորիս էլ պարտքերից զատ նա ոչինչ չունի:

«Բոլոր հիւպատոսների հետ սրբազանը գտնուում է բարեկամական յարաբերութեան մէջ: Առաջին անգամն է, որ յիշեալ հիւպատոսները տեսնում են Եւրոպական իրաւանքաւորութեամբ, բարեհամբոյր և խոհեմ մի հայազգի հոգեւորական, որ իւրաքանչիւրի հետ խօսում է իւր լեզուով, առանց թարգմանի օգնութեան դիմելու:

«Կարապետ Սրբազանը եպիսկոպոսացել է նախկին թեմական ժողովի տուած վկայականով և կրկնակի առաջարկներով ի Կաթողիկոսին իւր Եւրոպական և արդիւնաւոր

նել և խօսքով ու զրով անմիջական յարաբերութիւն ունենալ զրեթէ ամենքի հետ պաշտօնական և մասնաւոր հարգամանքներում: Եկեղեցական դիտութիւնների համար իւր ունեցած հմտութեամբ ընդհանրապէս և հայոց եկեղեցու պատմութեան դաւանական և վարչական դրութեան համար մասնաւորապէս, իւր բազմակողմանի ծանօթութեամբ ընդհանուր, ռուսական և աղգային գրականութեան, քաղաքակիրթ աշխարհի և հայ ժողովրդի տրդի կայութեան, քաղաքական և հասարակական կեանքի այլ և այլ երևոյթների, շատ քչերը կ'իւնին նրան հաւասար ամբողջ հայ հոգեւորականութեան շարքերում: Պէտք է այն հանգամանքն էլ այստեղ առանձնապէս շեշտել, որ Կարապետ եպիսկոպոսի պատրաստութիւնը լոկ կաթինետային չէ: Նրձած լինելով ամբողջ Երևանի նահանգն ու Ատրպատականը, Գանձակի ու Թիֆլիզի նահանգների մեծ մասը, գտնուած ռուսահայոց զրեթէ բոլոր կարեւոր կենդրոններում և Կ. Պոլսում, շփումն ու անձնական ծանօթութիւն ունեցած հայ ժողովրդի ամեն խաւի և ամեն դասակարգի ներկայացուցիչների հետ, տառնեակ տարիներից ի վեր ուշադրութեամբ հետեւած թէ ռուսահայ և թէ տանկահայ լրագրութեան և ընթացիկ գրականութեան, նա այնչափ ի մօտոյ և հիմնաւոր կերպով ճանաչում է հայութիւնը, ինչպէս շատ քչերը ժամանակակիցներից:

Բացի իւր այս խոշոր պատրաստութիւնից՝ ամեն կասկածից դուրս է, որ Կարապետ եպիսկոպոսը իրական հոգեւորական է և ոգևորութիւն է իւր գործով: Նրա խոսքն հասարակ և անպայման համոզութիւն լինելը տեսանք նրա ուսուցչական գործունէութեան նկարագրութեան մէջ, ինչպէս և անպայման անշուշտութիւնը՝ Երևանի և Ատրպատականի առաջնորդութեան մէջ:

Թէ ինչպիսի նախապայմաններն և անշուշտ պայշ-

պայշ-ներն է ցոյց տուել Կարապետ եպիսկոպոսը դէպի հայոց աղգային ժողովրդական եկեղեցին, դրա մասին փառաւոր վկայութիւններ կարող են տալ կալուածների գրաւման և «կենդրոնական ժողով»-ի օրերը: Երկու դէպքում էլ մեր առաջ կանգնած է մի մաքուր, բայց ճակատով, դէպի իւր աղգն ու եկեղեցին սիրով լցուած հոգեւորական, որ ամեն կերպ աշխատում է իւր խօհունութեամբ չափազանցութիւնները մեղմել, անխորհուրդ ցոյցերի և վտանգաւոր յուզումների առաջն առնել, խնդիրը պահել իւր վեհ լրջութեան մէջ (կալուածների գրաւման ժամանակ): Աղգային պատուի նախանձախնդրութեանը նա առաջին տեղն է տալիս և այդ ամբողջ խնդրի մէջ իրեն առաջնորդ ունի այն զուտ առաքելական-եկեղեցական սկզբունքը, թէ եկեղեցու պաշտօնէութիւնը համայնքի հոգեւոր պէտքերը մատակարարելով՝ նոյն այդ համայնքից անմիջապէս պիտի ստանայ նաեւ իւր ապրուստի նիւթական միջոցները:

Երդուեալ հաւատարմատար Տիգրան Յովհաննիսեանը իւր Մոսկուայում կարգացած հրապարակական դասախօսութեան ժամանակ 1904 թուին «կալուածների առման» մասին յիշեց, թէ «միակ հոգեւորականն էջմիածնի միաբանութեան մէջ, որ իւր կոչման բարձրութեան վրայ էր գտնուած և ահագին գործունէութիւն ցոյց տուաւ այդ օրերում՝ դա Կարապետ վարդապետ Տէր-Մկրտչեանըն էր»:

Եւ յիշուի, երբ համարեա ամբողջ միաբանութիւնը էջմիածնում համակերպելու կողմնակից էր և նոյնիսկ էջմիածնին շատ մօտ գտնուած, բաջ յայտնի, մի աշխարհական, ազատախօս իրաւաբան ևս ուրիշ էլք չէր գտնում. Կ. վ-ն էր, որ այդ ժամանակ մտադիր լինելով դէպի ռուսաստան ճանապարհորդելու և այդ օրերը գտնուելով Թիֆլիզում, մի կողմ է ձգում իւր ճանապարհորդութիւնը,

մասնակցելուց յետոյ կօջորի խորհրդակցութեան ժողովին, անմիջապէս էջմիածին առապարում և այնուհետև շատ եռանդուն և ազդու գործակցութիւն ունենում («կալուածների առման») խնդրում:

Այն ժամանակ, երբ տասնեակ հազարից բաղկացած ամբոխը, ծերունազարդ Սուբխա արքեպիսկոպոսին իր հետ առած՝ արշաւում էր էջմիածին հայոց հայրիկին այդ պատմական օրերում նեցուկ հանդիսանալու, այո՛, այդ ժամանակ Արարատեան դաշտում, Մայր Աթոռի պարիսպներին կից, վաղարշապատի դռների մօտ դիմաւորում էին այդ ամբոխին հարիւրաւոր կողակներ սուխններով ու մահառիթ գնդակներով: Նոր անմեղ զոհերն ու իղուր արիւնհոսութիւնն անխուսափելի էին: Կարապետ վարդապետն անմիջապէս վանքի կառքը նստած շտապում է գաւառապետի մօտ, թախանծում, որ կողակներին հեռացնէ. խոստանալով նրան, որ ինքը միջնորդ կը հանդիսանայ ժողովրդի ու հայրապետի միջև և որ ամբոխն առանց որևէ անկարգութիւն թոյլ տալու նորէն կը դառնայ Երևան:

Կողակներին հեռացնում են. ժողովուրդը գալիս է իր ցաւն և իր զգացմունքն արտայայտում Կարապետ վարդապետի միջոցով ալեղարդ հայրիկին ու կրկին խաղաղ, անվրդով տուն դառնում... Իսկ «կենդրոնական ժողով»-ի ժամանակ նա այն սկզբունքը պաշտպանեց, թէ ծրագրուած ժողովը իւր զուտ աշխարհական կազմով և աշխարհական ձգտումներով ոչ հայոց եկեղեցու անցեալի և ոչ որևէ օրինական սկզբունքի վրայ յենուել կարող է. ոչ իրաւունք, ոչ ձեռնհասութիւն և ոչ միջոցներ կունենայ եկեղեցական կեանքի և եկեղեցական հաստատութիւնների մէջ ամենափոքր բարեփոխութիւն առաջ բերելու: Այնուհետև կազմուեց մի փոքրիկ ընդդիմադիր խմբակ, որ ժողովում այս տեսակէտը պաշտպանեց,

և ժողովի ընթացքն ու ցաւալի ժախճանն էլ ապացուցեցին, թէ առաջին օրուանից նրա դէմ խօսողներն ու զգուշացնողները իրաւացի էին: Թէ ժողովից առաջ՝ 14 միաբանների յանուն կաթուղիկոսի ստորագրած բողոքը գրելու համար և թէ յետոյ՝ Կարապետ եպիսկոպոսը թշնամանքների և ազեղ յարձակումների ենթարկուեց ժողովի կողմնակիցների կողմից, բայց նա իբրև սկզբունքի և համոզմունքի տէր մարդ՝ հաւատարիմ մնաց նահապետ եպիսկոպոսի հետ միասին իւր բողոքին, մինչ միւսները ճնշումների և բռնութեան ներքոյ ստիպուած եղան յետ նահանջել:

Կարապետ եպիսկոպոսը շատ հոգևորական է: Երբ նա 1906 թուին ընտրուեց դիւանի Խորհրդի անդամ, ամեն կերպ աշխատեց արդարացնել միաբանութեան իրեն վրայ դրած յոյսերը: Սակայն մինչ նա առաջին անգամ հրաւիրուել էր վեհարան իւր պարտականութիւնները կատարելու, իմացաւ որ մի օր առաջ ամենքից ժածուկ մի թուղթ էր ուղարկուած փոստ՝ ներքին գործոց նախարարի անունով և առաջարկուած էին Սինոդի երեք նոր անդամներ: Այդ առաջարկութեան բուն հեղինակները պատկանում էին այն շրջանին, որ ամենից աւելի բարձր էր աղաղակել, թէ եկեղեցական բոլոր պաշտօնները ընտրութեամբ պէտք է տրուին. իսկ այժմ եկեղեցական բարձրագոյն հաստատութեան համար մարդիկ էին առաջարկուում պաշտօնի և համարեա թէ հաստատութեան կազմը փոխւում էր ոչ միայն առանց ընտրութեան, այլ և առանց դիւանի խորհրդականների զիտութեան և այդ բոլորը՝ դիւանապետի բացակայութեամբ: Կարապետ վարդապետը այս իմանալով՝ ներկայացաւ անմիջապէս Վեհափառ հայրապետին, բողոքեց տեղի ունեցած աններելի անպատեհութեան դէմ: Վերահասու լինելով գաղտագողի կատարուած իրողութեանը՝ Վեհափառ հայրապետը հրամայեց յետ բե-

րել տալ ծրարը: Շահագրգռուած անձինք խիստ դայրա-
ցած խնդրի այս կերպարանքն ստանալու համար, չարա-
նենդ լուրեր տարածեցին, թէ իբր ճնշում էր դործ դըր-
ւած Վեհի վրայ ծրարը յետ բերել տալու համար, յաջո-
ղեցին զրգուել որոշ ուղղութեան մամուլը և ոտքի հանել
Վաղարշապատում հասարակութեան տակաւններին, որոնք
հինգշաբթի օրուայ յետ ստացուած ծրարի պատճառով
կիւրակէ ներս խուժեցին վեհարան՝ իբրեւ թէ պաշտպա-
նելու Վեհափառ Հայրապետին, որի վրայ բռնանում էին.
և ապա նմանը չ'տեսնուած գարշելիութեամբ անարդանքի
ենթարկեցին պեղարդ Սուքիաս արքեպիսկոպոսին, որը
միայն կողմնակի մասնակցութիւն ունէր այս խնդրում:
Իբրեւ միաբանութեան աւագադոյն անդամը՝ Սինոդի ան-
դամների առաջարկութեան գաղտնիքը բացուելուց յետոյ՝
նա ներկայացել էր Վեհափառ Հայրապետին և բողոքել,
թէ ինչու (որչափ և հակառակ իւր համոզմունքի) յետին
եկեղեցական պաշտօնէի համար սկզբունք պաշտպանուած
միջոցին՝ Սինոդի անդամների առաջարկութիւնը առանց
ընտրութեան և առանց խորհրդի է լինում:

Ազգային եկեղեցու գաղափարի ջերմ պաշտպան և ջա-
տագով Կարապետ եպիսկոպոսին հայոց եկեղեցին իւր երեք
հիմնական դժերով է ներկայանում՝ ազգային բնա-որո-
թեամբ, իրական «գո-ռ» և հալածական վեհապետ: Այդ
խնդիրների մասին նա մի փոքրիկ զրբոյկ ունի հրատա-
րակած «Ազգային եկեղեցի» վերնագրով: Այդ զրբի մէջ
իւր ամբողջ էութեամբ մեր առաջ կանգնած է Կարապետ
եպիսկոպոսը իւր հասկացողութեամբ հայոց եկեղեցու մա-
սին և իւր պահանջներով հայ հոգեւորականից: Ինքը Կա-
րապետ եպիսկոպոսը իւր նկարագրած ու պահանջած հո-
գեւորականութեան լուսադոյն ձգտումների մարմնացումն
է: Բոլորովին հեռու կղերական առանձին դասակարգ կազ-
մելու մտքից և հայոց ազգային եկեղեցու մէջ այդ բանը

նոյն իսկ անհնարին համարելով, Կարապետ եպիսկոպոսը
իւր ամբողջ կեանքը նուիրել է հայ ժողովրդի կրթական
վիճակը բարձրացնելու հոգսին՝ իբրեւ ուսուցիչ հայ մա-
նուկների, աւետարանի քարոզիչ և վարդապետ մի այն-
պիսի ժամանակ, երբ սով էր հայոց եկեղեցում, «ոչ թէ
հացի ու ջրի սով, այլ սով՝ Աստուծոյ խօսքը լսելու»:
Իսկ իւր սիրած ժողովրդի հալածական վիճակն ի նկատի
ունենալով՝ իբրեւ քաջ հովիւ, նրա հետ է եղել վտանգի
բոլոր դէպքերում, հետեւելով իւր Մեծ Վարդապետի այն
խօսքին՝ թէ «հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչ-
խարաց»: Նրա իդէալները Հայոց եկեղեցու պատմութեան
հերոսներից եղել են Ս. Մեսրոպը Մաշտոցը և Սահակ Գ.
Զորափորեցի կաթողիկոսը: Եւ յիրաւի նա իւր աշակերտ-
ների համար Մեսրոպ է եղել և անտէրունչ ու հալածա-
կան հայ ժողովրդի համար Սահակ Զորափորեցի, «որի
դիակն անգամ պատնէշ դարձաւ արաբական կառուղի դո-
րավարի առաջ և երկիրն ահռելի աւերածութիւնից ազա-
տեց»:

Նասակով պերճ ու պարթև, կազմուածքով քաջառողջ
և պինդ, այրական կատարեալ և ամենակորովի հասակում.
Կարապետ եպիսկոպոսը ահա 17 տարի է վերադարձել է
արտասահմանից և երբէք, մի ամիս, մի շաբաթ անգամ
պարապ չէ եղել: Կատարել է իրեն յանձնուած ամեն մի
դործ անձնուիրութեամբ և ոչ մի աշխատութիւնից չի
հրաժարուել, կատարել է ծանր պաշտօններ ամենաան-
նպաստ պայմաններում, մաքառելով գաղտնի բանասերկու-
թիւնների և հրապարակային թշնամանքների դէմ, որոն-
ցից սակայն նա միշտ պարզերես է դուրս եկել:

Բոլոր շրջաններում, ուր նա եղել է և ուր ի մօտոյ
նանաչել են նրան, համակրութիւն ու սէր է վաստակել:
Նոյն իսկ այն տեղերում, ուր սակաւաթիւ մոլի նախան-
ծորդները յաջողել են աննպաստ կարծիք տարածել նրա

մասին, բաւական է եղել նրա անձամբ երեւոյր, որ շուտով արամադրութիւնները փոխուէին: Նաև նրան ճանաչող օտարները, սկսած գերմանացի ծանօթներից մինչև Թաւրիղի հիւպատոսները, կուսակալները և աղատադրական շարժման ներկայացուցիչները՝ ամենքը համակրութեամբ են վերաբերուել դէպի նա:

Թէ՛ Երևանում և թէ՛ մանաւանդ Թաւրիղում Կարապետ եպիսկոպոսը գտնուել է քաղաքագիտական շատ նուրբ յարաբերութիւնների մէջ, և որչափ սահմանափակ է եղել այդ յարաբերութիւնների շրջանակը, նոյնչափ աւելի պատասխանատու և հրահանգիչ ուստի ամենանեղ գրութիւններից իւր զգուշաւորութեան և շրջանկատութեան շնորհիւ յաջողութեամբ ելնելով՝ նա ձեռք է բերել շատ փորձառութիւն նաև այս մասում:

Երբէք որևէ կուսակցութեան պատկանած չ'լինելով և մերթ այս, մերթ այն կուսակցութիւնից հալածուած, իւր ուղղամիտ վարմունքով Կարապետ եպիսկոպոսն այնուամենայնիւ կարողացել է ամեն տեսակ կուսակցութեանց անդամների հետ գործ անել, յաճախ միացնել նոցա ընդհանուր գործի համար և բարեկամական յարաբերութեան մէջ լինել նոցա լաւադոյն ներկայացուցիչների հետ:

Վերջին երկու տասնեակ տարիների ընթացքում մեր ազգային եկեղեցական-հասարակական կեանքի մէջ զրեթէ ոչ մի կարևոր շարժում չէ եղել, որին նա անմիջապէս կամ կողմնակի կերպով մասնակցած չ'լինէր. իսկ եթէ յաճախ ստուերի մէջ է մնացել, տիրող պայմաններն են եղել պատճառ, իւր համեստ դիրքը, և որ գլխաւորն է՝ իւր մասին փող փչելու կամ փչել տալու անընդունակութիւնը:

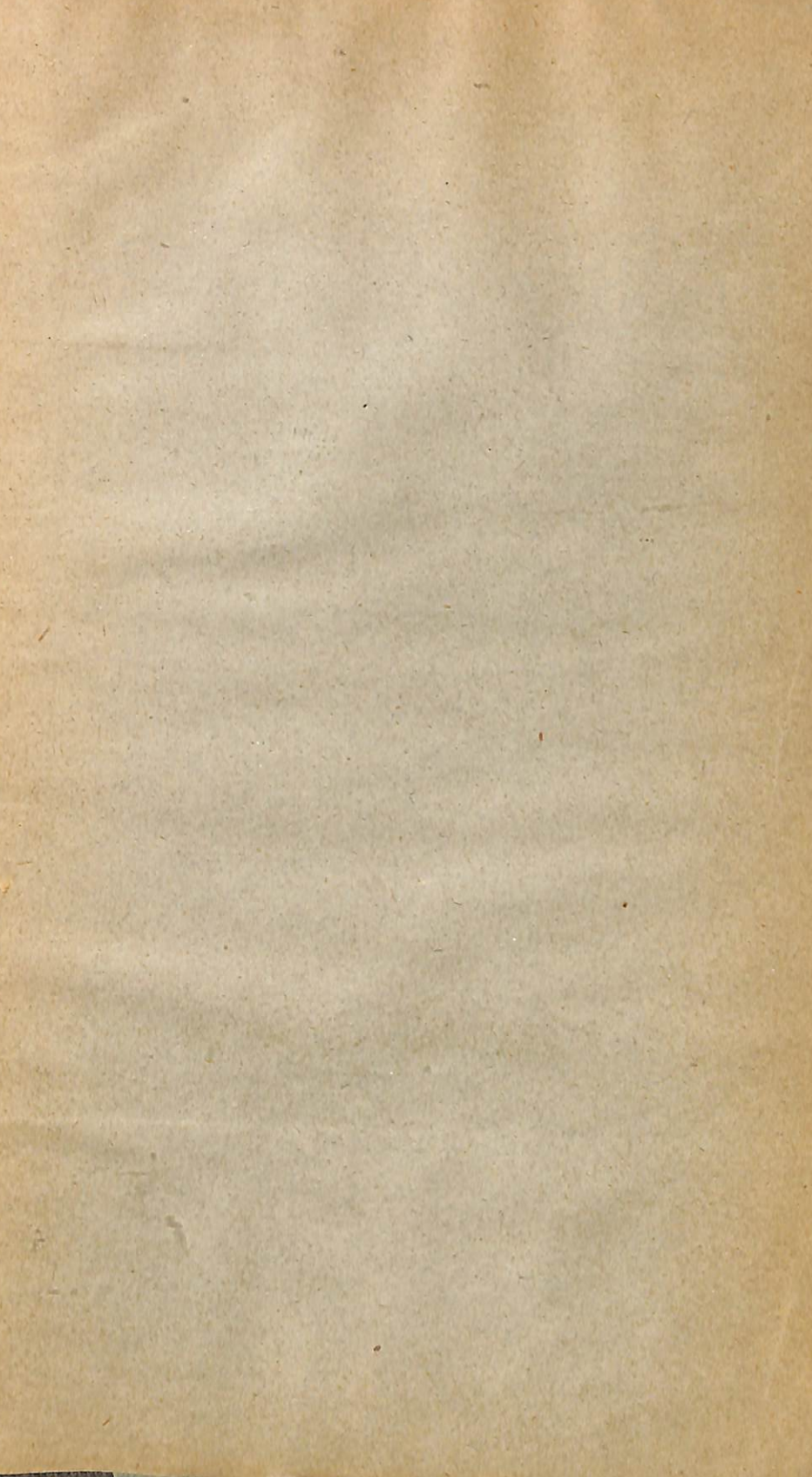
Հայոց եկեղեցու երբեմն խիստ պայծառ երկինքը փաղուց է մթնել. Թանձր խաւար է պատել այն աստղալից երկնակամարը, որ դարեր շարունակ հայ ժողովրդի առաջնորդն է եղել: Սակայն որքան մութն ու խաւար է գիշերը, այնքան պայծառ են փայլում երեւացող աստղերը: Կարապետ եպիսկոպոսն այն լուսաւոր աստղերից մէկն է, որ փայլում է Հայոց եկեղեցու մթնած երկնակամարի վրայ:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպուած է	Պիտի լինի.
25	11 վեր.	տպաւորում	տպաւորում
36	16 ներք.	նակ	կան
47	12 վեր.	անկախ	առկախ
54	9 ներք.	համոզել	համոզեց
76	6 վեր.	թեմի	թեմը
96	1 "	կօջորի	կօջորի
"	1 "	խորհրդակցութեան	խորհրդակցական

(Մնացած մի քանի վրիպակները—մի երկու կէտադրական և ա տեղ պ, Գ տեղ ր, ը տեղ ը, ղ տեղ ղ—հասկանալի են ինքնին):

ԵՐՈՒԱՆԴ ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Leipzig 1904	4 —
2. Des hl. Irenäus Schrift zum Erweise der apostolischen Verkündigung (Կարապետ ծ. վրդ.-ի հետ միասին). Հայերէն և գերմաներէն. Leipzig 1907	3 —
3. Նոյն գրքի գերմաներէն թարգմանութեան Բ. հրատարակութիւնը, Leipzig 1908.	— 80
4. Բարեւուն և Սուրբ Գրք. էջմիածին 1908	— 15
5. Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն Ա. հին եկեղեցին. էջմիածին 1908	1 25
6. Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ հաւաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի (Կարապետ ծ. վրդ.-ի հետ միասին). էջմիածին 1908	4 —
7. Վերանորոգութեան կարիքը հայոց եկեղեցու համար. էջմիածին 1908	— 10
8. Հայոց եկեղեցու յարարերութիւնները ասորւոց եկեղեցիների հետ. էջմիածին 1908	1 50
9. Գրօնների պատմութիւն. էջմիածին 1909	1 50
10. Յիսուսի կեանքն ու գործունէութիւնը Պ. Վ. Շմիդտի և Ռ. Օտտոյի երկերից. էջմիածին 1909	— 30

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0174357

